

Een kerkverband in een veranderende samenleving. De Gereformeerde Gemeenten na 1953

3.1 *Relatieve openheid*

Na de scheuring in 1953 was de speelruimte binnen het 'synodale' kerkverband zowel groter als kleiner geworden. Kleiner, omdat de theologische posities van Steenblok en Kok afgefallen waren. Vergelijkbare afwijkingen zouden niet getolereerd worden door de sinds het conflict versterkte synodale organen. Anderzijds was er voor de overgebleven liggingen meer ruimte. De drang tot dogmatisering, het terugbrengen van de leer der wedergeboorte tot één interpretatie, was afgekapt. De vaste lijn die Kersten gegaan was en die gebleken was in de prediking van de nog geheel door hem opgeleide voorgangers, behoorde tot het verleden. In de centrale organen van het kerkverband werd overigens deze lijn wel zo veel mogelijk geprobeerd te handhaven. Deze 'tussenweg', het niet nader uitgewerkte synodebesluit van 1931, werd vooral verdedigd door de nieuwe docent en hoofdredacteur van 'De Saambinder', ds L. Rijkse. Deze lijn, die van een algemeen aanbod van genade bij een tot de uitverkorenen beperkte belofte, bood de individuele predikanten de mogelijkheid om hetzij belofte hetzij verkiezing te benadrukken. Strikt theologisch gezien wees '1931' echter eerder in de richting van dat laatste, en natuurlijk ook de leeruitspraken over de algemene genade van 1945 en de veroordelingen van Kok in '48 en '50. Steenblok was in '53 slechts van éézijdigheid beschuldigd!

In 1953 was echter een veel groter deel van de gemeenten afgevoeld dan in 1950, en degenen die het meest tegen Steenblok gekant waren geweest, bekleedden nu de invloedrijkste posities. Een aantal van hen overleed al in het midden van de jaren vijftig, de predikanten A. van Stuijvenberg, J. van den Berg, en F.J. Dieleman, terwijl A. de Blois wegens een tuchtzaak zijn ambt moest neerleggen. Twee predikanten die tijdens het conflict in Amerika verbleven leverden nu regelmatige bijdragen in 'De Saambinder': W.C. Lamain met veel aandacht voor de bevinding en C. Hegeman, voorheen evangelist in de Hervormde Kerk. Zij vertegenwoordigden zeker niet de ligging van ds A. Verhagen, die actief bleef in het verenigingsleven en het blaadje 'Daniël' redigeerde - hij overleed in 1959. Ds K. de Gier, qua ligging te vergelijken met Rijkse, schreef ook veel in 'De Saambinder'.

Alles wat aan het conflict of aan het bestaan van 'vleugels' herinnerde, werd als bedreigend voor het kerkverband gezien, en werd voortaan door de respectievelijke synodes afgewezen. Liggingen die wat verder van het 'midden' verwijderd waren, moesten maar aan de rand van het kerkverband in stilte voortleven. Vele officiële verzoeken om rehabilitatie van ds R. Kok liepen op niets uit. Wel werden zijn sympathisanten in 1953 of '56 verlost van de censuur waar ze onder geplaatst waren: personen onder meer te Krabbendijke, Ooltgensplaat, Rotterdam, Lisse, Zoetermeer, Utrecht, Kampen, Rijssen en Akkrum.¹ Op Walcheren was sympathie voor Kok zo algemeen dat niet eens gecensureerd werd. Te Aagtekerke en Oostkapelle stonden de kerkeraden positief tegenover hem,² terwijl van waardering gesproken werd in plaatsen als Apeldoorn en Terwolde³, waardering die waarschijnlijk ook elders te vinden was. Ze was ook aanwezig bij predikanten als A. Hofman⁴, A. Vergunst en H. Rijkse⁵. Langs onofficiële weg - en tevergeefs - probeerden de predikanten Verhagen en Van Stuijvenberg nog zijn terugkeer te bewerkstelligen.⁶

De sympathisanten van Kok onder de predikanten vormden overigens "een kleine minderheid". Zeeland was het gebied waar hij de meeste aanhang had.⁷ De meest langdurige tuchtzaak tegen een 'Kokkiaan' was ook gericht tegen een in de Betuwe, te Tricht, wonende Zeeuw, P. de Voogd uit Meliskerke. Zijn volgehouden beweren dat Koks theologie met die van de Gereformeerde Gemeenten overeenstemde, leidde tot een conflict met de Trichtse kerkeraad dat tot 1964 duurde. Zijn beroep op de in die tijd prominente ds A. Vergunst om rehabilitatie van Kok leverde niets op. Vergunst was het theologisch wel met Kok eens, maar wilde daar tegenover een andersdenkende meerderheid niet voor uitkomen.⁸

Anderzijds werden ook verzoeken om een herenigingspoging met de Gereformeerde Gemeenten in Nederland afgewezen. Zij kwamen grotendeels uit andere regio's dan de zojuist besproken verzoeken: vanuit de Classis Utrecht (met ds Dorresteyn) in 1954 en '55, de classes Dordrecht en Goes in 1956, vanuit de kerkeraden van Aalburg (1953), Tricht (1953) en Middelburg nog in 1964, maar ook vanuit Apeldoorn (1954 en '55) dat toch vele "Kokkianen" telde.

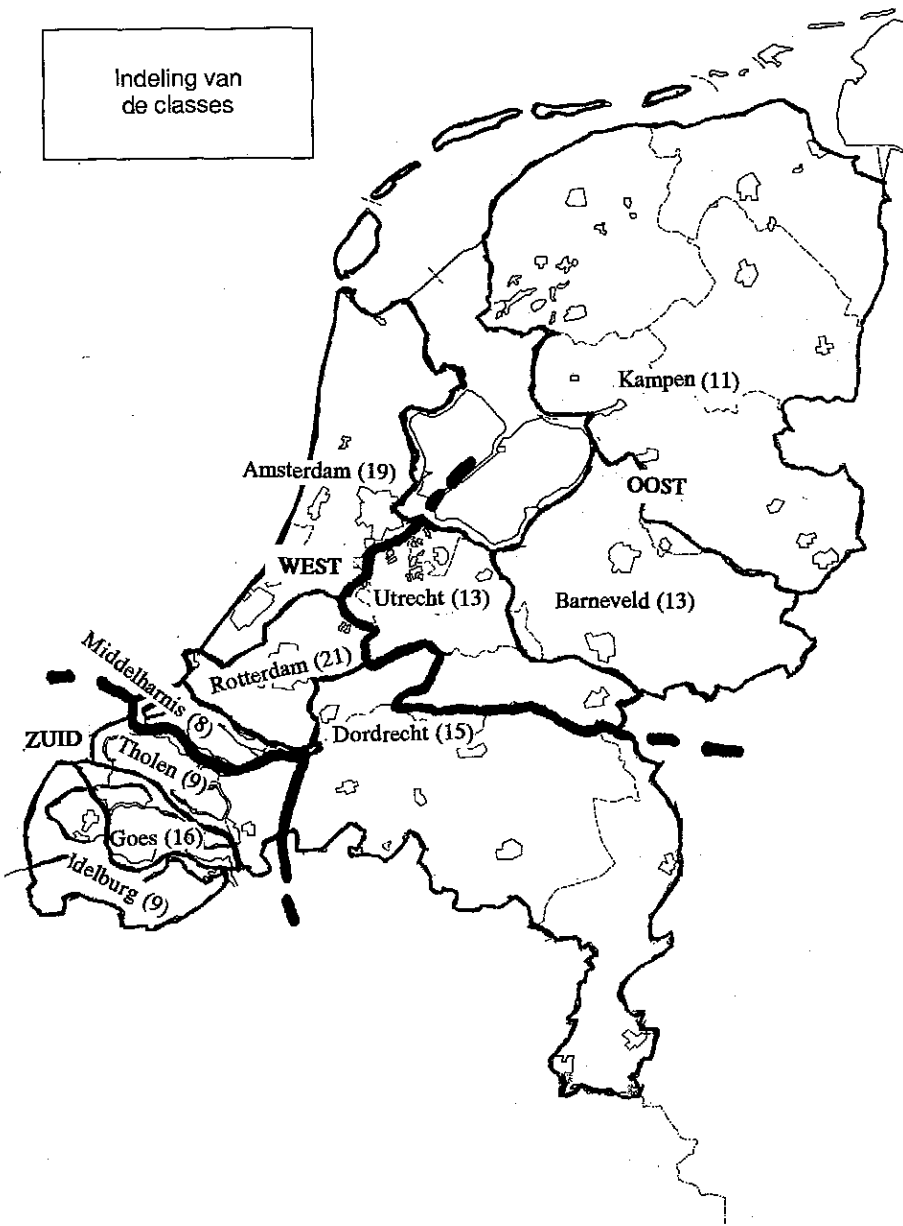
De taak die L. Rijksen zich gesteld zag bestond er dus uit scherp te stellen hoe de middenweg tussen Kok en Steenblok ingevuld moest worden. In de jaren vijftig verdeedigde hij zich in de eerste plaats tegen de Christelijke Gereformeerde voormannen, terwijl op de kritiek van de zijde van Steenblok in 'De Saambinder' niet ingegaan werd. De Christelijke Gereformeerde theologen stelden zich op achter Kok en leerden een vrijmoediger gebruik van de belofte dan Rijksen deed, terwijl ze ook zijn nadruk op de aan de Heidelberger Catechismus ontleende 'orde' niet op die manier leerden. In Rijksens visie op de wedergeboorte moest voor de belofte namelijk eerst 'plaatsgemaakt' worden.⁹ Alléén in de weg van de "ware zielsbeleving der drie stukken ellende, verlossing en dankbaarheid" is de genade te verkrijgen. Een voorwaarde, gaf Rijksen toe, "doch ook weer niet zò, alsof de mens in eigen kracht daartoe zou kunnen komen".¹⁰ De 'bediening' van het Verbond betekende voor Rijksen dat een gebruik maken van de beloften toegestaan is voor een 'bekommerde', dus iemand die (nog) niet van zijn of haar uitverkiezing verzekerd is.¹¹ Ds K. de Gier formuleerde het zo: een mens moet op de juiste wijze te werk gaan met de vermaning in de Doop om de zaligheid aan te nemen, namelijk een gedreven worden "in de engte" uit ervaring van persoonlijke verlorenheid "om op het gebed alzo Gods geest te ontvangen."¹² Volgens de duidelijk bevindelijk prekende ds W. Hage, afkomstig van Tholen, moest in de prediking gegraven worden

"...in de diepte van overtuiging, van ontdekking, van vernedering en verootmoediging, opdat die ware overtuiging, die ware vernedering, die ware verootmoediging des harten moge geboren worden, want zonder kennis van die ellendestaat is er geen verlossing. Al willen wij geen grondslag in de ellende leggen, echter zal het niet gaan zonder ellende (...) Want zullen wij ooit Christus nodig krijgen, dan is het nodig (...) dat wij (...) al onze gronden verliezen, opdat wij in Hem, Die de enige Grondslag is, gefundeerd zullen worden."¹³

Men moest, aldus ook A. Schreuder, gezaghebbend ouderling te Barneveld, uitgaan van de breuk tussen God en de zondaar. 'Lijdelijkmaking' was een voorwaarde voor het terecht kunnen bij Christus, zo ging Schreuder in de voetsporen van Fraanje.¹⁴

Andere predikanten combineerden in de prediking het bespreken van het bevindelijke leven van de bekeerden met de leer van de uitverkiezing, al dan niet gepaard aan de oproep tot bekering. De onbekeerde kerkgangers, aldus een bezoeker van een kerkdienst te Borssele, kregen van ds M. Heerschap de boodschap mee dat schuldbelijdenis de eerste daad van het ware geloof is, wat hij hen toewenste met een "God schenke u deze". Dat gaf de indruk, volgens deze kritische luisteraar, dat het geloof een kwestie van 'een gelukje'

Indeling van
de classes



6. De indeling van de classes (met het aantal er onder ressorterende gemeenten) en van de Particuliere Synoden van de Gereformeerde Gemeenten in 1957.



7. Ds. A. Verhagen, één van de tegenstanders van Steenblok in de jaren 1945-1953, werd na de scheuring van 1953 ondanks zijn geringe opleiding een vooraanstaand man in de synodale Gereformeerde Gemeenten.



8. Ds. A. Moerkerken verkreeg in de Gereformeerde Gemeenten een vooraanstaande plaats door zijn docentschap, sinds 1980, aan de Theologische School te Rotterdam.

is. Vervolgens werden in de preek de ervaringen van de bekeerden getoetst. Een kerkgangster te Vlissingen ervoer de nadruk op zelfonderzoek "of God inderdaad kenbaar had gemaakt dat je erbij hoorde" als enige boodschap die de preken inhielden voor wie zich niet tot de bekeerden rekende. De vaak gehoorde oproep "Kies dan heden wie ge dienen zult" werd immers door de aanzegging dat God het is die de persoon kiest, ongedaan gemaakt.¹⁵

Naast deze hoofdstroom kenden de Gereformeerde Gemeenten nog andere accenten. Daar waren oudere predikanten als Verhagen, op wie '1931' nooit echt vat kreeg, er was ook ds J.W. Kersten, zoon van de stichter van het kerkverband. Hij stelde zich onafhankelijk op, vermeid intensief contact met collega-predikanten en schreef niet in 'De Saambinder'. Dwong zijn afkomst al respect af, zijn op grondige kennis gebaseerde docentschap verhoogde zijn invloed, die ook bleek uit het feit dat hij dikwijls in het kerkelijk jaarboekje schreef. Tot zijn dood in 1960 leidde hij een tiental predikanten op. Net als zijn vader was J.W. Kersten sterk gekant tegen emotionele bekerings: "Het gevoel bedriegt" schreef hij, en over 'bijzondere zielsopenbaring': "ik hoop dat ge het nooit krijgt."¹⁶ Sterk benadrukte hij de rol van Bijbelonderzoek en gebed in de bekering: "Gods kinderen moeten de genade in het eigen hart opwekken."¹⁷ Dat is géén remonstrantisme, want God is het die tenslotte bekeert, "een afgesneden zaak doet" zodat de mens Christus aanvaardt als Zaligmaker en zichzelf als onwaardige.¹⁸ Kersten liet duidelijk uitkomen dat de bekering bij mensen met verschillende karakters heel verschillend verloopt.¹⁹ Door zijn nadruk op de zekerheid van het heil voor wie naarstig Bijbel en gebed benut²⁰ gaf J.W. Kersten dus de 'bediening' van het Verbond een ruime plaats. Eén van zijn leerlingen, ds L. Huisman, van 1961 tot 1973 predikant te Vlaardingen, preekte en schreef zodanig in de geest van Kok, dat hij nooit in 'De Saambinder' aan het woord gelaten werd. Ook hij benadrukte Gods bevel tot geloven: "God heeft niet zijn besluit tot een regel van ons geloof gesteld." Huisman relativeerde de 'orde' zoals L. Rijkse die zag: verbreking door de wet is alleen mogelijk door het zicht op Christus. Het 'plaatsmakend werk' dat de hoofdstroom leerde, kon in zijn visie op de wedergeboorte dus niet voorkomen. Net als Kersten jr. benadrukte Huisman het gebed.²¹

Een wat minder uitgesproken exponent van deze meer 'evangelische' richting was de zoon van docent L. Rijkse, de aan de Utrechtse Rijksuniversiteit opgeleide ds H. Rijkse. In de jaren zestig nam hij de rol van J.W. Kersten als samensteller van het jaarboekje over, later afgewisseld door ds A. Vergunst. Rijkse jr. publiceerde meer dan Huisman, en werd dan ook één van de bekendste jonge predikanten, iemand die in 'Kokkiaanse' regio's volle kerken trok. Net als J.W. Kersten benadrukte hij de rol van bijbellezen en gebed in de bekering. In een artikelenreeks in 'De Saambinder' van 1959 rekende hij vrij drastisch af met 'invalende waarheden' door een verband te leggen met het onderbewuste van de mens. 'Krijgt' iemand een tekst, dan moet hij of zij controleren of ook de Bijbel een bepaalde uitleg wel toestaat, schreef Rijkse jr. voor.²² In tegenstelling tot zijn vader leerde hij over de bekering, dat de 'gewone weg' via een indruk van Gods goedheid loopt. Zijn prediking was overeenkomstig, al wenste ook hij de doodsstaat van de mens nadrukkelijk te handhaven.²³ Het door de onderwijzer J. Vreugdenhil geschreven boekje 'Onze Geloofsleer', dat door Rijkse jr. van een voorwoord werd voorzien, sprak de zelfde taal. De wedergeboorte gebeurt meestal in iemands jeugd, aldus Vreugdenhil, en zonder voorbereiding. Ellendekennis en begeren van genade zijn reeds vruchten van de wedergeboorte. H. Rijkse deed bovendien relativerende uitspraken over 'bovenconfessionele bindingen', wat alleen maar gericht kon zijn tegen het synodebesluit van 1931, dat zijn vader juist zo hoog wenste te houden.²⁴

Deze relativering sprak H. Rijkse dan ook niet uit in 'De Saambinder', maar in 'Wa-

penveld', het blad van de reünistenvereniging van de CSFR. Trok deze studentenvereniging aanvankelijk vooral leden uit de Gereformeerde Gemeenten, tegen 1960 traden nogal wat anderen toe, met name Gereformeerde Bonders. De vrij progressieve koers uit de beginjaren werd naderhand wat getemperd²⁵, maar bleef in 'Wapenveld' duidelijk aanwezig. Naast H. Rijkssen schreven er bij voorbeeld in L. Huisman, J.J. Bos en G. Verweij die forse vraagtekens zetten bij het isolement van de Gereformeerde Gemeenten, haar 'kerkisme' en bij '1931'. Eveneens in 'Wapenveld' nam de Hervormde C. Graafland scherp stelling tegen wat hij noemde Kerstens 'scholastiek' en '1931'.²⁶ Niet alleen bood de CSFR contacten met bevindelijk gereformeerden van 'lichtere' snit - zowel via 'Wapenveld' als in het ledenbestand - maar vanaf 1961 probeerde zij ook een tijd lang contacten te stimuleren met andere christelijke studentenverenigingen.²⁷ De studerende jeugd van de Gereformeerde Gemeenten had dus allerlei mogelijkheden voor contact - er vonden overgangen plaats naar de Hervormde Kerk, en degenen die niet de lijn van L. Rijkssen wensten te volgen hadden in 'Wapenveld' een alternatieve uitingsmogelijkheid.

Openheid was er in de Gereformeerde Gemeenten in de periode na 1953 wel méér gekomen. Althans, een deel van het predikantencorps toonde belangstelling voor interkerkelijke organisaties. De synodes hielden dat niet tegen, waarschijnlijk door een gebrek aan interesse bij de meer plaatselijk gerichte voorgangers - de leden waren zeker niet erg geïnteresseerd.²⁸ Heel duidelijk was er verband tussen het voorstaan van interkerkelijkheid en 'evangelische' prediking. Zo was Verhagen één van de medeoprichters van het 'Contactorgaan Gereformeerde Gezindte' (zie hoofdstuk vier). De in 1957 opgerichte Nederlandse vereniging tot bevordering van het werk van de International Council of Christian Churches (ICCC) telde twee bestuursleden uit de Gereformeerde Gemeenten. Omdat er "geen schriftuurlijke bezwaren" waren, waren J.W. Kersten en H. Rijkssen ingegaan op een uitnodiging om zitting te nemen. Officiële waarnemer namens de Gereformeerde Gemeenten was ds C. Hegeman - de steunvereniging was overigens alleen bestemd voor personen, niet voor kerkverbanden.²⁹ Het effect van J.W. Kerstens positieve berichtgeving over de ICCC in de jaarboekjes van 1957 en 1960 was echter gering.

Het overlijden van J.W. Kersten in 1960 betekende een gevoelige klap voor de relatie tussen de ICCC en de Gereformeerde Gemeenten. Die relatie was overigens toch al vrij wankel. In de Synode Zuid bleef de ICCC geheel onbekend, in de andere Particuliere Synoden was men wantrouwend. In 1959 wimpelde de Generale Synode nog verzoeken af van de classes Dordrecht en Kampen om het contact te verbreken, en werd het toegestaan om voor de ICCC te collecteren.³⁰ Vanaf 1961 maakte de officiële contactpersoon Hegeman door zijn verblijf in Amerika echter kennis met een deel van de bij de ICCC aangesloten kerkgenootschappen, en wierp zich vanuit die ervaring op als bestrijder van de ICCC. Hij ontwaarde er te weinig bevinding, terwijl haar voorzitter, dr C. McIntire, de leer van 'het duizendjarig rijk' (zie hoofdstuk vier) aanhing. Bovendien wierp de Classis Barneveld zich op als bestrijder van het contact, onder andere met het motief dat een methodistische lidkerk uit de Verenigde Staten de uitverkiezing niet leerde. Zo moest H. Rijkssen de ICCC in april 1962 op de Synode Oost in bescherming nemen door te betogen dat de bedoelde kerken wel beleden dat het geloof een gave Gods aan dode zondaren is, maar alleen het dogma der uitverkiezing niet zo ontwikkeld hadden. Formeel bleef dit theologische verschil het belangrijkste kritiekpunt, tot later de belangstelling voor de ICCC geheel wegebbe, ook bij andere Nederlandse kerkgenootschappen.³¹

Ook deelname aan de Nederlandse jeugdorganisatie van de ICCC, de ICY, werd gewantwoord. Leden van de Gereformeerde Gemeenten waren er aan het begin van de jaren zestig in actief en in Rotterdam was één van hen zelfs voorzitter van de plaatselijke afdeling. De activiteiten van de ICY overschreden echter te ver de kerkelijke grenzen, aldus

P. Kuijt in 1964 in 'De Saambinder':

"Deze jongeren zoeken echter buiten de bediening des Woords in hun eigen gemeente een anders gericht godsdienstig contact. Helaas blijkt van hun geloofsgetuigenis in eigen omgeving zo weinig. Er is schier geen gemeenschap met allen, die als ambtsdragers de gemeente des Heeren dienen."³²

Ten opzichte van het Nederlands Bijbel Genootschap traden soortgelijke verschillen tussen een open en een isolementzoekende vleugel van de Gereformeerde Gemeenten aan de dag. Na een aanvankelijk positieve opstelling³³ volgde later terughoudendheid vanwege een verandering bij het Bijbelgenootschap zelf - contacten met de Rooms-Katholieken - maar evenzeer om redenen buitenom het NBG. Ondanks zijn 'onaanvaardbaar' over de in 1954 bij het Bijbelgenootschap verschenen Nieuwe Vertaling pleitte L. Rijksen in de jaren vijftig nog voor lidmaatschap van het genootschap. De Synode van 1956 steunde het NBG met een geldbedrag.³⁴ Toen het NBG in 1963 in sommige plaatsen met Rooms-Katholieken ging samenwerken, ontstond echter verdeeldheid. Protesten werden met name gehoord uit gemengd-katholieke streken, zoals Utrecht (ds C. Harinck) en de Classis Goes.³⁵ De jonge predikant W. Suyker verdedigde daarentegen het Bijbelgenootschap en ds A.F. Honkoop waarschuwde tegen de "Comités behoud Statenvertaling".³⁶ Dubbelzinnigheid kenmerkte ook het officiële beleid van de Gereformeerde Gemeenten. De als alternatief voor het NBG bedoelde 'Vereniging tot Behoud van de Statenvertaling' telde onder haar leden predikanten als K. de Gier, en had vanaf 1966 de Amersfoortse predikant J. van Haaren als voorzitter. Via de Classis Utrecht en de Oostelijke Synode probeerden Van Haaren en zijn medestanders het kerkverband te bewegen haar relatie met het NBG voor een band met de nieuwe vereniging te verruilen.³⁷ Anderzijds werd er vooralsnog geen meerderheid voor deze wijziging gevonden en beschermde De Gier het NBG tegen aanvallen van Van Haaren in 'De Saambinder'.³⁸ Wat betreft de Evangelische Omroep was er eveneens een verschuiving in negatieve richting. Hield men het eind jaren '60 nog bij een ontkenning dat de EO-bestuursleden die lid waren van het kerkverband daar namens de Gereformeerde Gemeenten zetelden³⁹, later werd openlijk stelling genomen tegen de interkerkelijke organisatie die zich ook aan televisie-uitzendingen bleek te wagen.

3.2 *Reactie en isolement*

Niet alleen op het gebied van de externe betrekkingen maakten de Gereformeerde Gemeenten aan het eind van de jaren zestig een terugtrekkende beweging. De gehele koers van het kerkverband liet een wending zien die het vermijden van de consequenties van de voorgaande jaren tot doel leek te hebben. De doorwerking van openheid en lichtere prediking was blijkbaar dermate zichtbaar geworden dat de zwaardere meerderheid in de zich verantwoordelijk voelende lichamen besloot deze een halt toe te roepen. In hoeverre dit besluit bewust genomen werd, en precies vanuit welke lichamen, blijft onduidelijk. Duidelijk is wel welke factoren op de achtergrond meespeelden. Deze 'reactie' was immers evenzeer gericht tegen externe ontwikkelingen in andere kerkverbanden en in de bredere Nederlandse samenleving. Bovendien werd een belangrijke achtergrond gevormd door het feit dat een deel van de jongere generatie gemeenteleden een rol ging spelen in de onderlinge verhouding tussen zwaar en licht.

Na 1953 waren de aloude liggingsverschillen, zij het niet zozeer in de centrale organen van het kerkgenootschap, blijven bestaan en in feite als zodanig erkend. Om de eenheid van het kerkverband daar tegenover te benadrukken verwezen 'De Saambinder' en andere centrale organen in de jaren zestig veelvuldig naar het verleden, naar "de leer van ds Kersten en ds Fraanje". Dat er tussen beiden destijds wel enig verschil in ligging bestond, streed niet met de bedoeling van de uitdrukking, die ook terugverwees naar beider geestelijk gezag.

Het verschil bestond nog steeds: in bepaalde streken drong nooit de lijn van Kersten, zijn zoon of H. Rijksen door, maar handhaafde zich de ligging van Fraanje. Fraanjes gemeente Barneveld bleef altijd erg kieskeurig in het laten voorgaan van predikanten. In Tholen was het in de jaren '60 nog gewoonte om twijfel als bewijs van iemands genadestaat te zien.⁴⁰ De intreepredikaties van ds W.C.J. Bosschaart (Slikkerveer, 1960) en ds C. Wisse (Elspeet, 1963) gaven aan dat Fraanjes ligging ook onder de jongere predikantengeneratie vertegenwoordigd was. Christus was volgens Bosschaart, Middelaar voor ware, oftewel 'gans ontblote' zondaren. Wisse leerde een bekeringsweg waarbij men eerst zondaar voor God wordt, probeert de Wet te vervullen, door de Geest uit die poging 'uitgezet' wordt om tenslotte in Christus gerechtvaardigd te worden.⁴¹

Verdeeldheid op grond van liggingsverschillen heerste op tal van plaatsen. In de kerkeraad van Amsterdam speelden sympathisanten van Steenblok daarin een rol⁴², te Middelburg ontstonden moeilijkheden toen zo'n sympathisant in 1968 tot ouderling benoemd moest worden, tegen de wens van ds G.A. Zijdeveld.⁴³ Te Zeist waren er mensen die zich afwendden van de prediking van A. Hofman⁴⁴. In de tweede helft van de jaren '60 werden deze oude tegenstellingen ook in 'De Saambinder' openlijk erkend. Naarmate '1953' verder in het verleden lag, werd de eenheid van het kerkverband blijkbaar minder ontzien. In 1965 schreef L. Rijksen dat "volgens sommigen" er een té ruim aanbod van genade gepreekt werd.⁴⁵ Het jaar daarop klaagde ds Lamain over een teveel aan avondmaalsgangers. Onder hen waren er die geen gegronde verklaring konden geven "van wat in hun ziel heeft plaatsgevonden". Hij miste bij hen de 'afsnijdings'-ervaring.⁴⁶ De Classis Tholen klaagde in 1967 dat de jeugd een "evangelische, gemakkelijke" prediking wenste.⁴⁷ Bedreigender voor het kerkverband nog, was de vraag die op 25 mei 1967 in 'De Saambinder' behandeld werd: "Een predikant" zo schreef R. te A., "had in de prediking gezegd geen boodschap te hebben voor een onbekeerde, en een andere predikant had het juist andersom gezegd." L. Rijksen behandelde de zaak uitvoerig, waarbij hij beide tegengestelde stellingnames terugbracht tot zijn eigen middenpositie - de leer van '1931'.⁴⁸

Een factor die de kans op liggingsconflicten bevorderde was de algemeen toenemende migratie in de naoorlogse periode. Wie verhuisde liep de kans om in de nieuwe woonplaats een heel andere ligging aan te treffen dan die waar men vertrouwd mee was. De Gereformeerde Gemeenten als instituut hadden moeite een antwoord te vinden op migratie en de ermee verwante verstedelijking. Wanneer de liggings van predikant en gemeente onverhoopt niet bij elkaar bleken te passen was het ook moeilijk daar voor uit te komen. Wordt een predikant niet van Godswege geroepen naar een bepaalde gemeente? Dat over het algemeen ligging van predikant en meerderheid der gemeente niet te ver uiteenliepen, was voornamelijk te danken aan de stemmingen onder de gemeenteleden vóór de beroeping van een predikant. De rol van de kerkeraad was daarbij nogal cruciaal: zij bepaalde uit welk tweetal de leden mochten kiezen. De toegenomen migratie maakte de kans groter op tegenstellingen binnen gemeente en/of kerkeraad groter. De toegenomen vervoersmogelijkheden (de eigen auto) in de jaren '60 droegen overigens ook bij tot andere verhoudingen. Een bekende voorganger uit een ander kerkverband in een naburige plaats kon veel gemakkelijker beluisterd worden dan voorheen, met alle gevolgen van dien voor de waardering van de prediking in de eigen gemeente.

Hiervoor is al aangegeven, dat de openheid en een 'lichtere' prediking in de Gereformeerde Gemeenten zich beperkte tot een deel van het predikantencorps. In deze groep kreeg het verschijnsel vorm van de generatiewisseling. Elke gemeenschap van gelovigen waarin een persoonlijke bekering vooropstaat, kampt met het probleem van de wisselende generaties. Waar een oudere generatie opgroeit onder leiders die een plotseling of

krachtige bekering ervaren hebben, zal de tweede generatie uit die zelfde leidersgroep - thuis immers opgevoed in een geheel op het persoonlijk geloof toegesneden klimaat - zich anders verhouden tot het overgeleverde ideeëngoed van de persoonlijke bekering. Die tweede generatie zal niet alleen neigen naar een minder plotselinge, meer geleidelijke bekeringservaring, maar deze ook eerder als norm stellen.⁴⁹ In dit licht moeten we de 'evangelische' prediking van mensen als J.W. Kersten, H. Rijksen en andere domineeszoons als ds A. Hofman zien. Voor de zelfde generatieverschillen waren natuurlijk ook de gemeenteleden vatbaar, maar minder naarmate men strakker de uitverkiezingsleer hanteerde en/of één bepaalde bekeringsweg als model hanteerde. Niet alleen, zo analyseerde E. Hofman de situatie, gaf het verschil in bekeringservaring moeite tussen de generaties, maar òók tussen de nakomelingen van de oorspronkelijke Gereformeerde Gemeentenstichters en de vele van elders binnengekomenen, die vaak krachtdadig bekeerd waren.⁵⁰ In vacante gemeenten kon de generatiewisseling bij de opvolging van een leidend ouderling aan de dag treden. Het kwam voor dat na het vertrek van een ouderling van de oude generatie ineens veel 'lichtere' predikanten in zo'n gemeente uitgenodigd werden om te komen preken.⁵¹ Tegen de achtergrond van de traditionele regionale liggingsverschillen, bood deze situatie gecombineerd met de aanwezigheid van een klein aantal predikanten die sterk nodigden de belofte van het evangelie onvoorwaardelijk aan te nemen, des te meer stof voor conflicten. In 1971 schreef R. Kok dat het onvoorwaardelijk aanbod, waarvoor hij bestraft was, nu weer in de Gereformeerde Gemeenten getolereerd werd.⁵²

Bedoelde generatieverschillen scholen natuurlijk ook achter de 'lichte' koers van de CSFR, en achter verzuchtingen als van ds Hegeman in 1961 dat zoveel kinderen van bekeerde ouders, vooral uit predikantengezinnen "de waarheid heimelijk of openbaar de rug hebben toegekeerd."⁵³ Blijkbaar leidde het hiervoor beschreven verschijnsel van de generatiewisseling in de Gereformeerde Gemeenten niet alleen tot een tweede generatie die evangelischer of zelfs verbondsmatiger dacht dan de vorige, maar ook tot overgangen naar andere kerken. Door zulke overgangen kwamen andere vormen van contact met de denkwereld van die andere kerken, des te meer onder verdenking te staan. P. Kuijt noemde in dit verband lectuur, jeugdorganisaties en kampwerk.⁵⁴ Om dit contact te voorkomen verbood bij voorbeeld de Classis Goes in 1964 haar zangverenigingen voortaan mee te werken aan uitvoeringen in andere kerken.⁵⁵

In gebieden met de zwaarste liggings waren ook de eigen jeugdverenigingen van de Gereformeerde Gemeenten verdacht. Ten dele was organisatie op zich er nog nauwelijks geaccepteerd, maar het generatie-aspect speelde ook mee. Verenigingen werden geassocieerd met een meer evangelische of verbondsmatige ligging. In 1963 diende de gemeente Barneveld een klacht in over het jeugdblad 'Daniël'.⁵⁶ Het Landelijk Verband van Jongelingsverenigingen werd hier, mede door de evangelische strekking van 'Daniël', als ongewenst beschouwd. De Barneveldse J.V. was dan ook niet landelijk aangesloten. Het aantal verenigingen - zowel jongens-, meisjes-, jeugd-, vrouwen-, mannen-, studie-, als naai-verenigingen - vertoonde per gemeente dan ook markante verschillen, min of meer parallel aan de verschillende liggings. De classes Barneveld, Tholen, Dordrecht, Middelharnis en Goes telden weinig verenigingen in 1955, Kampen, Rotterdam, Amsterdam en Utrecht veel meer - Middelburg had een middenpositie. De achterstand werd in de vijf jaren daarna ingehaald door Middelburg, in de periode 1955-1965 door Middelharnis, door Tholen in 1965-1970. Groei deed zich voor in de classes Dordrecht (alleen 1960-1965) en Barneveld (1955-1970), maar deze classes bleven ver onder het gemiddelde. In de Classis Goes nam vóór 1970 het aantal verenigingen helemaal niet toe.⁵⁷ Blijkbaar waren er beduidende verschillen per regio in de bereidheid om in contact te treden met het hele kerkverband, of ook in de bereidheid de aloude 'lijdelijkheid' te laten varen.

De relatieve 'emancipatie' op materieel en cultureel gebied van de leden van de Gereformeerde Gemeenten in de periode na 1950⁵⁸ droeg haar steentje bij aan de spanningen in het kerkelijk leven. Opleidingsverschillen en veranderende leefomgeving zorgden bijvoorbeeld voor een generatiekloof in het omgaan met de actualiteit. Al in 1949 kwam op de Synode - Zuid ter sprake dat de ouderlingen niet genoeg scholing hadden om de jongeren onderwijs te geven. Sindsdien werden in 'Zuid' en in de Classis Amsterdam (later ook elders) cursussen gegeven, waardoor een onder synodaal toezicht gevormde groep van 'halfkader' ontstond. Vanaf 1964 kreeg 'De Saambinder' een kinderrubriek. Ook onder de gemeenteleden werd het gebrek wel gevoeld. Zelden was een ouderling of een predikant in staat de problematiek van het moment aan te snijden, schreven J.J. Bos en C.P. van Dijk in 1954. Volgens hen speelde de antithetische traditie met haar isolementsdenken daarin een rol, of ook het "ontbreken van een leidende sociale bovenlaag" in bevindelijke kring.⁵⁹ Net als in de Gereformeerde Kerken in de jaren tussen 1910 en 1930, trof in de Gereformeerde Gemeenten van de jaren 1950 en 1960 blijkbaar een groep jongeren en beter opgeleiden het verschijnsel dat men 'onterving' noemt. De specifieke vorm waarin zij aan de traditie wenste vast te houden werd binnen die traditie geen recht van spreken verleend.⁶⁰

Eén van de gevolgen van deze generatiekloof, die hij zelfs als 'crisisituatie' betitelde, was volgens Bos een verminderde belangstelling van de jeugd voor de centrale waarden van het kerkelijk leven zoals het persoonlijk geloof.⁶¹ Met name voor gemeenten zonder predikant gold dat de kerkgang afnam, bij voorbeeld van twee keer per zondag op één keer gebracht werd. Deze ontwikkelingen werden nu eens in verband gebracht met de jeugd in het algemeen dan weer met 'het verdwijnen van de eenvoud' onder de gemeenteleden.⁶² Aan het eind van de jaren zestig werden vervolgens klachten gehoord over onorthodoxe ideeën die jongeren tijdens hun schooltijd opgedaan hadden.⁶³ Vanaf ± 1966 was het verbod op televisiebezit bovendien een reden tot vertrek uit het kerkverband.⁶⁴

De geloofsbeleving van de jeugd werd uiteraard verschillend beoordeeld naar gelang de positie van degene die aan het woord was. Zo bevond H. Rijkse de jeugd positiever dan voorheen. Kwamen de jongeren vroeger met 'voorwerpelijke' beschouwingen, nu eerder met persoonlijke vragen. Zelfs in die mate, dat er waren die naar de Pinkstergemeenten overhielden. Dat kwam volgens de Goudse dominee onder andere door een gebrek aan overtuigende geloofsbeleving onder de ouderen in eigen kring.⁶⁵ Daarentegen velde P. Kuijt, directeur van de 'eigen' onderwijzersopleiding 'De Driestar' te Gouda, een negatief oordeel. Hij constateerde onder de jongeren een veranderde houding ten opzichte van de gevestigde autoriteiten. Niet alleen werkte het 'minder krachtig geestelijk leven' van de Nederlandse samenleving in het algemeen door onder de eigen jeugd, ook het 'relativisme' dat in de jaren zestig in zwang kwam, leidde er toe dat de jeugd gezaghebbende personen, voorgangers, normen en theologie niet langer als maatgevend beschouwde. De schuld van een en ander zocht Kuijt ook deels bij de ouderen. Anders dan Rijkse meende hij dat hun subjectivisme de Gereformeerde Gemeenten parten speelde. Daar stelde Kuijt de 'wortels' van het kerkgenootschap tegenover: men moest zijns inziens terug naar de rechte leer en de oude normen.⁶⁶

Nu zagen de jaren zestig in heel Europa en zeker ook in Nederland een generatie opgroeien, die kritisch stond tegenover de overgeleverde waarden. De studentenbeweging van 1968 was daarvan het bekendste verschijnsel - ook de Gereformeerde Gemeenten kregen van deze beweging hun aandeel mee. 'Studie' was in bevindelijk gereformeerde kring altijd met enig wantrouwen bezien, en hiervoor is al beschreven hoe de bevindelijk gereformeerde studentenvereniging CSFR contact teweeg bracht tussen jongeren uit de Gereformeerde Gemeenten en 'lichtere' Bonders. Was men aan het kerkelijk thuisfront in

de jaren vijftig nog 'incidenteel verontrust' over de koers van de CSFR⁶⁷, aan het eind van de jaren zestig was sprake van een ware confrontatie. Vanaf 1966 dreigden een aantal discussies uit de hand te lopen. Regelmatig waren binnen de vereniging kampen te onderscheiden, die terug te voeren waren op een verschil in waardering voor moderne theologieën. Ook buitenom dit onderwerp stonden overigens vaak meer en minder evangelisch of verbondsmatig denkende personen tegenover elkaar. De algehele koers van de CSFR werd in 1967 scherp aangevallen door H.H.J. van As, zelf CSFR-lid. Hij verweet de doorsnee-leden een gebrek aan "verstandelijke en bevindelijke kennis van de gereformeerde beginselen". Twee jaar later ontstond een nog omvangrijker discussie naar aanleiding van de Amsterdamse 'moderne-theologie-kring' van de CSFR. Zij verlegde het accent van het geloofsleven radicaal naar 'de nood van de wereld', maar haar invloed bleef, na de discussieperiode, beperkt.⁶⁸

De kritiek vanuit de achterban van de Gereformeerde Gemeenten richtte zich met name op het gehalte van de door de CSFR uitgenodigde sprekers.⁶⁹ In de gemeente Utrecht brachten de vele studenten moeilijkheden mee wanneer zij belijdenis wilden doen: wie er stellingen op na hield "die met de duidelijke openbaring van Gods Woord op gespannen voet staan" kon geweigerd worden. Dergelijke standpunten werden in 1968 'steeds meer' geconstateerd.⁷⁰ In de nadagen van de studentenrevoltes, in augustus 1969, kwam onverwachte hevige kritiek van de andere zijde: een "groep wetenschappelijke paria's in de Gereformeerde Gemeenten" wendde zich in een anonieme brief tot ds A. Vergunst met als klacht dat hun status in het kerkverband zo ondergewaardeerd werd. De voor hen geschikte functies werden hen in de Gereformeerde Gemeenten onthouden, meenden ze, en daaruit zou een geregeld verlies van hoogopgeleiden aan andere kerken voortvloeien. Ook in niet-kerkelijke functies werden immers bij voorkeur predikanten benoemd. Vergunst ontkende dat zulke voorkeuren, als ze voorkwamen, te maken hadden met een anti-wetenschappelijke houding. Als deze critici dachten allerlei veranderingen in het kerkverband te kunnen doorvoeren, dan hadden ze het mis, zo veroordeelde hij hun actie.⁷¹ Ook de predikanten Van Haaren en Van Dam spraken zich in negatieve zin uit over deze academici binnen eigen kring. Is 'de wijsheid dezer wereld' niet per definitie vijandig aan de godsdienst?⁷² Dat er ook vanuit dit conflict lijnen liepen naar de liggingsverschillen zal duidelijk zijn wanneer we bedenken dat een flinke vleugel van de CSFR zich uitdrukkelijk aan de zestiende-eeuwse Reformatie orienteerde.

Niet alleen emancipatie, generatiekloof, opleiding en 'tijdgeest' vormden in de jaren vijftig en zestig een bedreiging voor de goede harmonie in de Gereformeerde Gemeenten. Uiteraard gaf ook de ontwikkeling van normen en gedrag van de Nederlandse bevolking aanleiding tot reactie in de Gereformeerde Gemeenten - naar mijn indruk echter niet meer of minder dan in voorgaande perioden. Vanuit de Classis Dordrecht werd in 1954 een kanselboodschap verbreid, met name gericht tegen de moderne mode voor de vrouw. In 1967 volgde een 'brief van vermaning en opwekking tot de gemeenten' vanuit de Classis - Rotterdam, later verspreid onder de kerkeraden van de classes Amsterdam (initiatief van Lisse) en Utrecht, en in 'De Saambinder' geplaatst. De brief was gericht tegen wereldse televisieprogramma's en lectuur, toenemend materialisme in de gemeenten en verlies aan 'eenvoud'.⁷³

Een zeer scherpe norm stelde P. Kuijt in 1963. Neutraliteit of 'middelmattige dingen' bestaan niet voor een christen, meende hij. De zich baan brekende opvatting dat radio-bezit, wandelen op zondag, aanvaarden van AOW, doorlichten voor tbc en het stemmen van de vrouw aan het persoonlijk geweten overgelaten moesten worden, wilde hij daar mee bestrijden. In dezelfde tijd waren verder nog omstreden: het gebruik van een bandrecorder voor het opnemen van preken en vakantie houden. Later golden ook het fietsen van en

naar de kerkdienst, het zingen van zangverenigingen in de kerkgebouwen en het verzeke-
ren van geld niet langer als 'werelds'.⁷⁴ Vele van deze normen waren en zijn overigens
plaatselijk verschillend en continu in beweging. Veelzeggend is misschien de houding ten
opzichte van de televisie in de Gereformeerde Gemeenten. In 1953 werd het bezit van een
televisietoestel verboden op straffe van weershouding van deelname aan het H. Avondmaal.
In 1965 volgde een verontschuldiging van ds A. Vergunst wegens zijn verschijnen op televisie
(om een negatief oordeel over crematie uit te spreken). Rondom 1966 vielen allerlei
tuchtzaken voor rondom televisiebezit, maar sinds de eerste helft van de jaren tachtig werden
televisiebezitters toegelaten tot het H. Avondmaal.⁷⁵ Blijkbaar was althans op landelijk ni-
veau een reactie tegen het veranderend normen- en gedragspatroon niet haalbaar.

Een nieuw element in 'De Saambinder' was vanaf 1967 het voortdurende wijzen op het
verlaten van de orthodoxe paden door de 'naburige' kerkgemeenschappen der Christelijke
Gereformeerden, Gereformeerden en Hervormden. Een vrij groot deel van deze verwij-
ten kwam voor rekening van de rubriek 'Kort Commentaar' door ds J. van Haaren uit
Amersfoort die ook het NBG bestreed. Wat prediking betreft was Van Haaren eerder te
vergelijken met zijn zwager J.W. Kersten, hoewel wat minder uitgesproken van toon, maar
in zijn signaleren van 'wereldsheid' hoorde hij duidelijk tot de isolementszoekers in de
Gereformeerde Gemeenten. In het algemeen verbonden Van Haaren en anderen die in
de periode 1967-1970 schreven over uitspraken of gebeurtenissen elders, daaraan de
conclusie dat het er van kwaad tot erger ging. Daarom moesten de Gereformeerde
Gemeenten nooit de eerste stap zetten die Gereformeerden, Christelijke Gereformeerden
of Hervormden (Gereformeerde Bonders) ooit toegelaten hadden en geen enkele afwijking
van 'de oude waarheid' dulden.

Als verontrustende ontwikkelingen in de Hervormde Kerk noemde 'De Saambinder'
in de jaren 1967-1970: de vrouwelijke predikanten, het voorgaan van remonstranten en de
geringe verontrusting daar over, slaphed ten opzichte van de Rooms-Katholieken,
oecumenisch streven en avondmaalsviering door kinderen. Kritiek was er op de algemene
kerkvergadering van 1970, terwijl Bondspredikant J.J. Poort werd verweten positieve geluiden
over voorbehoedsmiddelen te hebben laten horen.

De Gereformeerden werd verweten dat zij in 1967 de veroordeling van Geelkerken
(1926) herriepen. Dat betekende een open deur voor leervrijheid en ondermijning van het
Schriftgezag. Verder veroordeelde men de vrouwelijke ambtsdragers, contacten met de
Rooms-Katholieken, afnemend Schriftgezag (Baarda), slecht kerkbezoek en invloed van
jongeren. In 1970 stoorde men zich aan Gereformeerde uitspraken over de belijde-
nissgeschriften in het algemeen (Augustijn) en over de leer van de verwerping in het
bijzonder. "Hoe zal het over tien jaar zijn?" vroeg ds C. Harinck zich in 1967 af met
betrekking tot eventuele leervrijheid onder de Gereformeerden.

"Ziende waar men terechtkomt als men het eenvoudig schriftgeloof loslaat, moest
het ons gedurig gebed zijn, of de Heere ons en onze kinderen bij de zuivere
waarheid wil bewaren."

Daarbij dacht hij vooral aan onorthodoxe stellingen die via de middelbare scholen de
Gereformeerde Gemeenten aan het binnensluipen waren.⁷⁶ "Zo holt men als een blind paard
voort en wat zal het einde zijn?" schreef Van Haaren over de Gereformeerde Kerken. "Dat
het voor ons een waarschuwing zou zijn, de oude paden niet te verlaten."⁷⁷

Ook de Christelijke Gereformeerden moesten zich in acht nemen volgens de scriben-
ten in 'De Saambinder'. Lokte de ene stap niet de andere uit? Toen zij in 1968 over-
wogen om de vrouw het kiesrecht te geven schreef Van Haaren:

"Zal de Christelijke Gereformeerde Kerk dezelfde weg straks opgaan als de Gere-

formeerde Kerk ? En hoe zal het dan gaan met de Gereformeerde Gemeenten ?

Wij mogen wel waken !"⁷⁸

Van Haaren gooide al deze ontwikkelingen op één hoop en trok slechts één conclusie: aan geen enkele gelijksoortige tendens binnen de Gereformeerde Gemeenten mocht ook maar een handbreed toegegeven worden.

Eénmaal kreeg Van Haarens waarschuwing bovendien de diepere dimensie van een reactie - die ene maal ook riep hij in eigen kring tegenstemmen op. Tegen de Hervormde dogmaticus A.A. van Ruler, die in 'Wapenveld' geschreven had dat christelijk leven genieten betekent omdat 'de stof heilig is', benadrukte Van Haaren dat de Schepping vanwege 's mensen zonden vervloekt is. Alles wat de mens niet doet ter ere Gods, is zonde, stelde hij. Gods ware volk zet "het hart niet op deze stoffelijke werkelijkheid " maar gebruikt deze wereld "als niet misbruikende".⁷⁹ De week daarna volgde een betoog in tegengestelde richting van de hand van H. Rijksen, onder de kop 'Paasfeest en lichaam'. Daarin nam de Goudse predikant stelling tegen de Grieks-filosofische gedachte dat het lichaam de kerker van de ziel is, van lagere orde dan de geest. Tot op de huidige dag werkt deze gedachte in de kerk door, schreef Rijksen, maar bewijst juist Christus' opstanding niet hoe belangrijk het lichamelijke is ? De mens is in de Bijbel een 'twee-eenheid van lichaam en ziel'. "Wie het rechte inzicht heeft in het heilsfeit van Pasen, kan nooit het lichaam verachten of uit het oog verliezen."⁸⁰ Een reactie van Van Haaren bleef uit - er was ook geen sprake van een officiële discussie. Een fors accentverschil is echter duidelijk te constateren. Een tiental jaren later zou ds W. Hage openlijk leren dat het lichaam de gevangenis is van de ziel⁸¹ - toen had zich inmiddels een verschuiving op breder terrein voltrokken.

Een definitieve reactie tegen doorwerking van de openheid en de nodigend-evangelische prediking uit de periode na 1953 en tegen de visies van een nieuwe generatie, kwam van de grond in het midden van de jaren zeventig. De voedingsbodem er voor was dat deel van de Gereformeerde Gemeenten dat de ligging van Fraanje was blijven vertegenwoordigen. Deze reactie ontrolde zich in het verlengde van het verzet tegen de ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving en de andere kerken van het eind van de jaren zestig. In eerste instantie richtte zij zich tegen de gemeente Gouda, met haar elfhonderd zielen (waaronder vele 'Driestar'-studenten, het aankomend kader van de Gereformeerde Gemeenten) een speerpunt van de 'lente' uit de jaren zestig. H. Rijksen was er predikant van 1960 tot 1971 en kreeg er alle ruimte voor zijn 'evangelische' prediking, wat een toename van het aantal avondmaalsgangers tot gevolg had. Bovendien vloeiden mensen toe, die elders in de Gereformeerde Gemeenten deze prediking misten en de reeds toenemende drang naar éénheid-in-ligging wensten te weerstaan. De te Gouda ook na het vertrek van Rijksen heersende vrijheid trok blijkbaar de aandacht van het hele kerkverband.

In 1974 werd de gemeente Gouda geconfronteerd met een mobilisatie van krachten die bedoeld was om haar weer in het gareel te brengen. Het conflict dat ontstond, kan echter evenzeer beschreven worden als gevolg van een liggingsverschil tussen predikant en gemeente. De in 1974 te Gouda beroepen ds M.J. van Gelder bracht een prediking welke die van dr Steenblok benaderde. Hij meende de gemeente in het algemeen voor onbekeerd te moeten houden, omdat ze nog geen 'diepe weg van ontdekking' meegemaakt had. Dat konden met name degenen zich aantrekken die door Rijksens prediking gedrongen waren geweest het Evangelie persoonlijk aan te nemen. 'Op belofte bekeerd, is nog niet bekeerd,' was Van Gelders boodschap. Duidelijk was dat deze predikant bredere steun uit de Gereformeerde Gemeenten had als het erom ging, Gouda in te tomen. Duidelijk was ook, dat de evangelisch-gezinde kerkeraad zijn eerste doelwit was. Deze was niet bereid zich geheel aan te passen en na enige conflicten diende zij in 1976 bij de Classis Gouda een

bezwaarschrift in tegen Van Gelders prediking, met als kernpunt dat "de overtuiging van zonde gaat functioneren als voorwaarde voor het heil."⁸²

In de loop van de daaropvolgende procedure werd duidelijk dat een centrale groep invloedrijke predikanten in de Gereformeerde Gemeenten liever Van Gelder met zijn Steenblokkiaanse prediking wilde handhaven dan de Goudse kerkeraad. De dreiging met een scheuring door een aantal predikanten die achter Van Gelder stonden, deed hen besluiten het kerkverband niet op te offeren voor de kleine groep 'bezwaarden' in Gouda. Na een nogal onkerkrechtelijke gang van zaken moesten de laatsten dan ook het kerkverband verlaten. De meesten gingen over naar de Hervormde Kerk, gevolgd door een groep gemeenteleden.⁸³

De meest gezaghebbende predikant in die tijd, docent ds A. Vergunst, paste door zijn instemming met het gebeurde zich aan bij de in de Gereformeerde Gemeenten heersende tendens naar reactie. In 1970 had hij nog in 'De Saambinder' geschreven dat het gevaarlijk was om aan de hand van een voorstelling van een bekeringsweg de waarheid van elke bekering te willen toetsen.⁸⁴ Van Gelder, die maar één bekeringsweg leerde, steunde hij waarschijnlijk omwille van de vrede in het kerkverband. Of Vergunst, eens sympathiserend met Kok, zelf ook een koerswijziging doormaakte, is moeilijk te zeggen. In 1977 schreef hij in ieder geval in 'De Saambinder' dat er op vele wijzen ten onrechte van het H. Avondmaal gebruik werd gemaakt. Prediking van een 'separerende voorbereiding' is nodig, maar een volkomen verzekerd geloof is niet vereist om aan het Avondmaal deel te nemen. Daarin en op andere punten betoonde Vergunst zich een aanhanger van de wedergeboorteleer van à Brakel, vanouds aangehaald door voorgangers met een minder zware ligging.⁸⁵ Zijn vertrek naar Noord-Amerika in 1981 werd door critici wel opgevat als een vlucht uit de door liggingsverschillen bedreigde Gereformeerde Gemeenten in ons land. Vergunsts overlijden in dat zelfde jaar betekende in ieder geval een verlies voor de voorstanders van een minder zware prediking. Kort voor het 'Goudse conflict' hadden overigens reeds ds L. Huisman (te Vlaardingen) en een vergelijkbaar figuur als ds G.C. Vreugdenhil (juist afgestudeerd) als zendingspredikant het land verlaten.

De omslag in het midden van de jaren zeventig en haar doorwerking in de verschillende landsdelen was min of meer algemeen. Daar waar men een prediking met aandacht voor de belofte van het heil gewend was, constateerde men soms verbaasd dat het leek "alsof de dominees teruggesloten werden". Op Walcheren werd voor het eerst een prediking gehoord waarbij in feite alleen de bekeerden aangesproken werden en soms geklaagd werd over te véél avondmaalsgangers. Verschillende predikanten waren zwaarder geworden in hun prediking, ook sommigen die 'evangelisch' begonnen waren.⁸⁶ Net als Vergunst schaarde bij voorbeeld de heel niet zware ds A. Hofman zich in het koor van degenen die 'gevaaren' aanwezen: "De mensen maken steeds meer optelsommen van al hun goede werken."⁸⁷

Tegen openheid op plaatselijk niveau had de tegelijk met het begin van het Goudse conflict plaatshebbende Synode stelling genomen. De Synode van 1974 maande tot voorzichtigheid bij het ter beschikking stellen van kerkgebouwen 'voor interkerkelijke of buitenkerkelijke activiteiten' en verzocht de kerkeraden tevens "bij het kollekeren voor allerlei doeleinden de lijn van het eigen kerkverband in het oog te houden."⁸⁸ Gezamenlijke kerkdiensten met andere protestanten, zoals met Hervormingsdag, werden sindsdien in steeds meer gemeenten afgeschaft. Het toenemend beklemtonen van het isolement had overigens parallellen op maatschappelijk gebied. Juist in de jaren zeventig nam de stichting van eigen scholen een grote vlucht en werd de 'reformatorische zuil' uitgebreid. Eveneens in 1974 werd ter Synode besloten een 'cursus godsdienstonderwijs' op te zetten voor ouderlingen, diakenen en belangstellende gemeenteleden. Zo werden de aan de top van het kerkver-

band levende gedachten sneller dan voorheen in de regio bekend. Waarschijnlijk was deze cursus mede bedoeld om de nog steeds bestaande liggingsverschillen beter in de hand te kunnen houden. In de jaren tachtig volgden jaarlijks zo'n 500 personen de cursus.

3.3 Gecontroleerde verscheidenheid

De zich langzaam maar zeker openbarende nieuwe vorm van het kerkverband - verscheidenheid onder controle van een gemaakte top die doelbewust de eenheid nastreeft - vloeiende vrij logisch voort uit de ervaringen uit het verleden. In 1953 was duidelijk geworden dat het op de spits drijven van leergeschieden gevaarlijk was voor de eenheid. Dat was door de gang van zaken rondom 'Gouda' nog eens bevestigd, maar tegelijk waren daar Van Gelder en de zijnen de sterkste partij gebleken. Waar '1931' het voornaamste houvast was voor het kerkverband - de strekking van dit leerbesluit bleef ook steeds de hoofdlijn in 'De Saambinder'⁸⁹ - werd deze zwaarste vleugel het meest in haar stellingnames gesteund. In het hele land waren allerlei subjectivistische aangrijpingspunten aanwezig waar zij bij kon aansluiten. Een nieuwe hoofdlijn resulteerde uit dit onderlinge doordringen van oude lijnen, terwijl er verscheidenheid bleef bestaan.

Vanaf het midden van de jaren zeventig bleven in de Gereformeerde Gemeenten regelmatig confrontaties voorkomen tussen de terrein winnende ligging van Van Gelder en de zijnen en de lichtere deeltradities. Voornamelijk uit Zeeland en Zuid-Holland kwamen klachten over het voorstellen van slechts één bekeringsweg als de ware, het systematiseren van de schuldbeleving, het preken voor één bepaalde groep, voorwaardelijke prediking of prediking bijna uitsluitend over de ellendekennis.⁹⁰ Hier, in de traditie van à Brakel, was men minder gewend om geloofs zekerheid in verband te brengen met een 'afsnijdingservaring' en werd prediking in de lijn van 1931 al niet door iedereen gewaardeerd. Symboliseerde in Zuid-Holland de zaak-Gouda een wending naar een meer wettisch-voorwaardelijke prediking - in 1986 gevolgd door een dergelijk conflict op kleinere schaal in de gemeente Benthuisen - in het volgzame Zeeland verliep de confrontatie geruislozer. In de gemeente Vlissingen rees bij voorbeeld verzet tegen de strak dogmatische prediking van ds A. Snoep - de bezwaarden werden in het ongelijk gesteld. Vele individuele overgangen naar de Hervormde Kerk vonden er plaats. Andersom kregen minder zware predikanten moeilijkheden in zware gemeenten, zoals ds Hegeman die als consulent in Barneveld een te ruim aanbod van genade preekte naar mening van de kerkeraad.⁹¹ Genoemde verschuiving werd ook zichtbaar in de aantalsverhoudingen binnen het kerkverband. Het aandeel van Zeeland in het ledental van de Gereformeerde Gemeenten daalde van 25,2 % in 1955 tot 23,5 % in 1986, terwijl het aandeel van de Particuliere Synode Oost steeg van 30,3 naar 38,5 procent.

Na 'Gouda', het overlijden van Vergunst en zeker na het vertrek van ds H. Rijkse na een tuchtzaak in 1982 kwamen de 'lichtere' predikanten steeds meer in een minderheidspositie.⁹² Ds D. Rietdijk bij voorbeeld, bleef uitspreken dat de Bijbel heel verschillende wedergeboorte-ervaringen weergeeft, en herinnerde in zijn stellingnames aan een gematigde J.W. Kersten.⁹³ De zendingspredikanten G.C. Vreugdenhil en L. Huisman, gewend aan een nodige prediking die zij handhaafden na hun terugkeer in Nederland in de jaren tachtig, werden nog veel meer als buitenbeentjes beschouwd. Daar zij terecht kwamen in de Classis Middelburg bleef de schade beperkt tot een aantal kleine conflicten, waarbij de andere predikanten in de classis hun best deden de zaak binnenskamers te houden. Zou een kwestie de Particuliere Synode Zuid bereikt hebben, dan zouden de veel zwaardere predikanten uit oostelijk Zeeland waarschijnlijk schorsing van de zendingspredikanten bewerkstelligd hebben. Het bleef bij een veroordeling van een boek van Vreugdenhil in 1990, waarin hij de doop een relatief grote rol bij de bekering toekende.⁹⁴

Andere predikanten preekten nu eens 'evangelisch', dan weer wettisch-voorwaardelijk. Sinds het begin van de eeuw was het niet meer voorgekomen dat men zo weinig probeerde één lijn te trekken. In 1978 concludeerde Exalto dan ook - in tegenstelling tot Van Genderen in 1969 - dat de Gereformeerde Gemeenten "tot heden pendelen tussen Steenblok en Kok."⁹⁵ Wat in de prediking over het algemeen verdween, was de hartelijke, persoonlijke verklaring van eigen schuld en redding, met een emotionaliteit die vroeg om emotie bij de hoorders.⁹⁶ Wat ook verdween, was het grote 'toevoorzicht' uit de periode Kersten. Preken eindigden niet langer met: "en dan zullen we eenmaal bij de Heere zijn" of dergelijke uitspraken, maar veeleer met een waarschuwing.⁹⁷ Dogmatische, afstandelijke prediking had het persoonlijke, sterk bevindelijke element veelal verdrongen of vervormd.

Nieuwvorming van theologische stellingnames vond plaats in de theologie van ds A. Moerkerken, die in 1980 samen met J. van Haaren Vergunst als docent opvolgde. Na Van Haarens overlijden werd Moerkerken in die functie terzijde gestaan door ds P. Honkoop jr. en (tijdelijk) ds L. Blok. Moerkerkens leer, door critici wel aangeduid als 'bewustwordingstheologie', combineerde een neiging tot dogmatisering, zelfs schematisering, met allerlei elementen uit de bevindelijke geloofsbeleving. Aan zeventiende eeuwse vormen van wedergeboorte-theologie ontleende hij de visie dat wie wedergeboren is en deel heeft aan het heil, de geloofs zekerheid nog kan missen. De zelfde visie lag ten grondslag aan de stellingnames van Kok, Kersten jr. en Huisman⁹⁸. Bij deze 'evangelische' predikanten was hun voortdurende aansporing om door bijbellezen en gebed tot geloofs zekerheid te komen (na een erkenning als zondaar Christus' genade nodig te hebben), er echter op gericht dat het geloof van de ware gelovigen openbaar zou komen. Geloofs zekerheid was voor hen een normale situatie, alleen wisten zij dat die vaak onder de gemeenteleden door allerlei denkbeelden verhinderd werd. Kersten sr. die in het voetspoor van Van der Groe ontkende dat vóór de bewuste rechtvaardigmaking de H. Geest in een gelovige werkzaam kan zijn, had in zijn preken eveneens op het 'gebruik der middelen' gewezen om tot geloofs zekerheid te komen. Zijn aandacht was in het eerste kwart van de twintigste eeuw immers gericht op het bewuste rechtvaardigmakingsmoment. Strijd tegen de onwil van de mens om zich door Christus met God te laten verzoenen, verbond de prediking van beide Kerstens.

In de latere ontwikkelingen in het midden van de twintigste eeuw werd door het idee van de uitverkiezing de aandacht afgewend van het bewuste rechtvaardigmakingsmoment. De leer van de onmacht van de mens ten opzichte van zijn bekering kreeg een centralere plaats en ging een bedreiging vormen voor de nadruk op het gebruik der middelen. Verder is wellicht een ander effect van de richtingenstrijd tussen 1950 en 1953 aan te geven. Wanneer de zwaarste deeltraditie in de Gereformeerde Gemeenten, de lijn van Fraanje, al een bewust rechtvaardigmakingsmoment als voorwaarde voor het ware geloof stelde, dan kon zij daar toch geen theologie aan ontleenen. In deze deeltraditie diende het gebruik der middelen de kennis der ellende, en combinatie van deze visie met nadruk op een bewust rechtvaardigmakingsmoment betekende het overnemen van de positie van Steenblok. Dat was in de synodale Gereformeerde Gemeenten onmogelijk, en degenen die qua ligging het meest daar voor in aanmerking kwamen waren reeds 'uitgetreden'.

De nadruk die in de theologie van L. Rijkxen lag op het 'plaatsmakend werk' vóór geloof en zekerheid was reeds een uitvloeisel van deze situatie. Net als Kersten sr. leerde L. Rijkxen de wenselijkheid dat de gelovigen uiteindelijk een verzekerd geloof zouden genieten, maar meer dan zijn leermeester aanvaardde hij dat zij "vele jaren, ja soms hun gehele leven" zich voor onbekeerd hielden en als 'bekommerden' leefden. Rijkxen concludeerde hieruit, zich gesteund voelend door de tekst Galaten 4:1 en 2, dat de 'bediening des Heiligen Geestes' die de 'gelovige aanneming' opwekt, langdurig uit kan blijven. Dit tijdsverloop

tussen 'Goddelijke toerekening' en 'bewuste geloofstoeëiging' was volgens Rijksen een kenmerk van het ware geloof. Rijksen kwam tot deze toespitsing in reactie op de door hem gesignaleerde veelvuldige loochening van de 'standen in het genadeleven'. 'Hoogvliegers' zouden de bekommerden immers een 'geloofsverzekering buiten de bewuste toerekening Gods', dus te vroeg, kunnen opdringen, en zo het werk van de Geest in het bijbrengen van kennis van ellende en verlossing voorbijlopen.⁹⁹

Moerkerkens theologie baseerde zich op de centrale stelling uit '1931' - de beheersing van het verbond door de uitverkiezing. Duidelijker dan Kersten in de voetsporen van de 18e eeuw A. Comrie tredend, leerde hij dat de van eeuwigheid uitverkorenen zich van hun verkiezing bewust moeten worden. Dat gebeurt door het beleven van een aantal vaste stadia in de bekeringsweg, waarin de bij de onbewuste wedergeboorte in de mens ingeplante 'hebbelijkheid' van het geloof 'werkzaam wordt'. Zoals de hoofdlijn van de Gereformeerde Gemeenten leerde Moerkerken dat de 'innerlijke doorleving' van de drieslag ellende, verlossing en dankbaarheid een vast patroon is. Minder zwaar dan degenen die in het eerste stadium uitsluitend de aanwezigheid van ellendekennis stellen, meende Moerkerken dat tegelijkertijd "enige kennis van verlossing en dankbaarheid" gegeven wordt.

"Náást de smart over ons gemis van Gods gemeenschap ligt er van stonde aan in de ziel een stil verwachten van en hopen op God, die voor Judas' wanhoop bewaart: daar hebt ge reeds de kiem der verlossing. Ook werkt de Heilige Geest in de door schuldbesef verslagen ziel een oprechte begeerte om heilig voor God te leven, omdat Hij dat zo waardig is: daar hebt ge de kiem der dankbaarheid."¹⁰⁰

Dat er in de bekeringsweg verschillen zijn, erkent Moerkerken, maar zijn aandacht gaat toch vooral uit naar de bevinding zoals die traditioneel in de Gereformeerde Gemeenten beleefd wordt. Zijn prediking is gericht op de 'trappen' in het 'innerlijk leven', waarvoor hij zich onder meer door à Brakel laat inspireren. Dat geloofsonzekerheid in zijn visie de normale situatie is, suggereert het volgende citaat:

"Het woord 'trap' suggereert echter fasen, die men passeren kan en die dan ook hebben *afgedaan*. Zo ligt het echter in de bevinding der heiligen nooit. Wél kunnen er echter 'zaken' in het leven van Gods kinderen geschieden, waardoor de zaligheid hun nu nader is, dan toen zij eerst geloofd hebben."¹⁰¹

De stadia die Moerkerken desalniettemin onderscheidt, zijn het 'honger en dorsten naar de gerechtigheid', gevolgd door de openbaring van Christus als Verzoener, gevolgd door de verzekering door de Heilige Geest dat men werkelijk deel heeft aan het heil.¹⁰²

"Door scherp te onderscheiden tussen de inlijving in Christus (inwendige roeping, wedergeboorte, staatsverwisseling, levendmaking !) en de openbaring van Christus (de 'tiende ure', Joh.1:40) worden twee dingen bereikt. In de eerste plaats wordt zo geleerd, dat elke traan, waarlijk om de zonden door een verbroken hart tot God geschreid, voortvloeit uit Christus; zo krijgt God ook de eer van de allereerste beginselen van het geestelijke leven. In de tweede plaats wordt zo geleerd, dat de rust der ziel alleen dáár bevorderd wordt waar het Gode behaagt Zijn Zoon in haar te openbaren. Zo worden twee uitersten vermeden: de mens wordt niet opgebouwd in zijn tranen en gemis, maar Gods bekommerde tobbers krijgen ook geen klappen die zij niet verdienen."¹⁰³

Deze theologie en de ermee corresponderende prediking is van verschillende zijden bekritiseerd. Enerzijds vond Mallan haar te gestaltelijk (geen geloofszerkerheid)¹⁰⁴, terwijl verschillende elementen er in zijn goedkeuring konden wegdragen. In zoverre alleen voor de uitverkorenen gepreekt wordt - die alleen hebben de ware zondenkennis - is er sprake van parallelie aan de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, maar ook in zoverre men trappen leert in de toeleiding tot de verschillende goddelijke personen. Het onderscheid

tussen een eerste openbaring van Christus en een daarop volgende vrij spraak door God de Vader was reeds aanwezig in de Catechismusverklaring van de door Steenblok beïnvloede Kersten.¹⁰⁵

Velerlei verwijten kreeg Moerkerkens theologie uit de Gereformeerde Gemeenten zelf, nadat ze door anderen overgenomen werd en synodale bezegeling gekregen had. Blijkens de herkomst van de kritiek werd de ermee verwante prediking vooral overgenomen in Midden- en Oost-Nederland.¹⁰⁶ Het grote conflict waarbij zij synodale bezegeling kreeg vond dan ook plaats in het - voor het Oosten des lands - relatief 'lichte' Kampen in de jaren 1977-1979. In een uitgebreide correspondentie met de verschillende kerkelijke vergaderingen verdedigde het gemeentelid B. Wallet de stelling dat 'bekommerden' of 'zwakgelovigen' ondanks hun zwakke geloof wàre gelovigen zijn en dat de Gereformeerde Gemeenten een verkeerde voorstelling van bekommerdheid (vòòr de wedergeboorte, langdurig en dikwijls ook duurzaam) propageerden. Aanleiding hiertoe was de verdediging door de Particuliere Synode Oost van het niet ten Avondmaal gaan van enige diakenen in de gemeente Kampen. Avondmaalsbezoek wordt immers van ieder verwacht die zich van zijn of haar geloof verzekerd weet. Een commissie uit de Generale Synode motiveerde deze praktijk als volgt:

"Wat zijn er in de kring onzer gemeenten in de loop der jaren niet diakenen geweest die weliswaar zeer lange tijd niet de vrijmoedigheid hadden om 's Heeren dood te verkondigen [=het Avondmaal bezoeken, JZ], maar toch een stille en hartelijke betrekking op God en Zijn dienst hadden (...) alhoewel zij meestentijds het licht 'op de rug' droegen."¹⁰⁷

Wallet, zich oriënterend op de zestiende eeuwse Reformatie, betoogde dat "geloof, levendmaking, wedergeboorte en rechtvaardiging (...) niet op onderscheiden tijdstippen plaatsvinden, doch in wezen geschieden in één zelfde ogenblik."¹⁰⁸ In de synodale stellingname speurde hij beïnvloeding van de theorie door de praktijk. Volgens hem sloot het wezen van de ambtsbediening deelname aan het Avondmaal in.¹⁰⁹ Uiteindelijk beriep de Synode zich op Comrie's visie op de heilszekerheid, en verwierp de bezwaarschriften van het Kamper gemeentelid met algemene stemmen.¹¹⁰

In die delen van het land waar de prediking in de lijn van Moerkerken zodanig door-drong dat ze een zekere bekendheid verkreeg - een klein deel van de zwaarste Hervormde predikanten vertoonde overigens in de jaren tachtig de zelfde ligging¹¹¹ - werd ze vaak door de meerderheid van de gemeenteleden gewaardeerd. Predikanten die zich toelegden op het beschrijven van de bekeringsweg in de prediking kregen relatief veel beroepen van gemeenten.¹¹² Individuen en minderheden in de zelfde landsdelen - de Synode Oost, de Zuid-Hollandse eilanden en delen van het riviereengebied en van oostelijk Zeeland - uitten met name schriftelijk hun kritiek. Zo meende J.B. Ruben te Tholen dat deze prediking te lang toeven op de bekeringsweg zou veroorzaken. Volgens hem vermaanden sommige predikanten tot lijdelijkheid met uitspraken als: "Blijf maar voor de poort liggen en wachten tot God u helpt." Ruben en J. van der Ploeg, die de Hervormde aanhangers van deze theologie bekritiseerde, wezen er op dat de beschrijving van het eerste stadium in de bekeringsweg de toets der orthodoxie niet kon volstaan. In dit stadium zou een wedergeborene nog maar een 'gedeeltelijke overtuiging' hebben en feitelijk nog onder de Wet verkeren. Zo iemand zou wel 'zien', maar nog niet 'hebben'. Deze splitsing van het heil noemden Ruben en Van der Ploeg onbijbels, terwijl bovendien miskend zou worden dat een wedergeborene per definitie onder Gods genade verkeert.¹¹³ Andere kritiek kwam er op neer dat deze prediking slechts zou oproepen tot zondenkennis, en niet direct tot geloof.¹¹⁴

In de Gereformeerde Gemeenten bleven er steeds predikanten die niet de ligging van

Moerkerken deelden maar toch 'zwaarder' waren dan H. Rijksen of L. Huisman. De hoogbejaarde W.C. Lamain was bij voorbeeld lange tijd de spreekbuis van de oude bevindelijke richting, die dogmatisering en onderlinge bestrijding van predikanten op grond van leeruitspraken niet kon waarderen. "Wie meent te staan, zie toe, dat hij niet valle !" bezwoer hij collega-predikanten die zich hoge woorden veroorloofden.¹¹⁵ Lamain gaf de voorkeur aan de schrijvers uit de Nadere Reformatie zelf en aan het bespreken van de 'geestelijke strijd' die in velerlei gedaantes aan de bekering kan voorafgaan, of aan het uiteenzetten van de ervaringen van de (weinige) godvrezenden in hun omgang met God.¹¹⁶

Een enigszins onafhankelijke positie ten opzichte van de groep rond Moerkerken neemt ook ds C. Harinck in, sinds 1982 toonaangevend in de 'lichte' Classis Middelburg. Harinck staat duidelijk in de lijn van het leerbesluit van 1931. Naast de algemene onvoorwaardelijke aanbidding van Christus aan alle zondaren stelde hij dat voor een onbekeerde "daar een weg naar toe is".

"De meest gangbare weg, die je bij alle oudvaders vindt, is de weg van overtuiging door de H. Geest, die naar Christus toebrengt. Zonder enige kennis van zijn ellende zal men Christus nooit zoeken of begeren."¹¹⁷

Door zijn streven om zijn theologie te funderen op de Nadere Reformatoren, Calvijn en vooral de Schotse calvinistische theologie (zoals van de Erskines) kent Harincks prediking echter een sterk dogmatisch element, wat de begrijpelijkheid er van niet ten goede komt. Een gebrek aan begrijpelijkheid werd overigens in de jaren tachtig vrij algemeen aan de prediking in de Gereformeerde Gemeenten verweten.¹¹⁸

Ook buitenom haar invloed in de theologie van Moerkerken en daarmee in de prediking werd na 1970 de rol van het subjectieve element in de Gereformeerde Gemeenten groter - daar zijn in ieder geval aanwijzingen voor. De nadruk op het bekeerd worden onder de preek werd prominenter dan voorheen, evenals het verschijnsel dat predikanten zich 'hun' bekeerden toeëigenden.¹¹⁹ Een aantal termen uit de belevingswereld van de gezelschappen drong het taalgebruik van 'De Saambinder' binnen¹²⁰ en in afwijking van een groot deel van de gereformeerde orthodoxie leerde De Gier een inwendige roeping tot het ambt van ouderling of diaken.

Het subjectivisme dat zich in de eerste helft van de twintigste eeuw nog geuit had in een grote waardering voor de krachtdadig bekeerde en de bevinding, kreeg later in de Gereformeerde Gemeenten dus een kerkelijke accent. Het werd gericht op ambtsdragers en met name op predikanten. Een zekere decentralisatie zette zich door, waarbij plaatselijke en persoonlijke voorkeuren relatief veel vrijheid gelaten werd. Deze ontwikkeling werd waarschijnlijk mede ingegeven door een vrees voor het aan de oppervlakte komen van tegenstellingen tussen de predikanten onderling.¹²¹ Veel van deze voorkeuren behelsden vorm-kwesties, en werden mogelijk ingegeven door een verlangen de identiteit van de gemeenteleden ter plaatse scherper af te grenzen van die van leden van andere kerken.¹²²

Naast een grotere tolerantie ten aanzien van secundaire zaken, ontwikkelde zich binnen het inmiddels meer dan zestig jaar oude en gevestigd rakende kerkverband¹²³ een nieuw soort centralisme. In 1962 besloot de Generale Synode dat het moderamen van de Synode, de leidinggevende instantie bij de vergaderingen, voortaan uit predikanten moest bestaan. Tot dan toe konden ook ouderlingen in het moderamen gekozen worden.¹²⁴ Vanaf 1969 was het moderamen ook tussen de zittingsperiodes van de synode in aanwezig in de vorm van het 'deputaatschap voor vertegenwoordiging en voorlichting'. Informeel overleg tussen de leden van deze kerngroep zou volgens critici zelfs een deel van het publieke overleg op de synodes en classes vervangen. Waren er bij een synodebesluit tegenstemmers, dan werd hun identiteit bovendien niet aan het publiek bekend gemaakt. Deze ontwikkeling vloede waarschijnlijk voort uit de wens een scheuring als in 1953 te vermijden¹²⁵, en werd ver-

sterkt in kwesties als die te Gouda. Met deze ontwikkelingen ging een 'verzakelijking' van het kerkelijk leven gepaard. Predikanten klaagden soms dat op kerkelijke vergaderingen zaken afgehandeld werden, zonder dat bijbelse principes daar uitdrukkelijk bij betrokken werden.¹²⁶

De tendens tot het benadrukken van de eigen identiteit van de Gereformeerde Gemeenten in de jaren zeventig werd gestimuleerd door de identiteitsproblematiek van de vele in die jaren gestichte 'reformatische' scholen, die voor de opgave stonden om zich van het overige orthodox-protestantse onderwijs af te grenzen. In de zich ontwikkelende 'mini-zuil' speelden de Gereformeerde Gemeenten een centrale rol.¹²⁷ Een toename van de verzuiling bleek niet alleen op het gebied van maatschappelijke organisaties, ook nam de organisatiegraad sterk toe binnen de Gereformeerde Gemeenten. Het aantal jeugd-, jongelings-, meisjes-, knapen-, vrouwen, mannen-, studie- en naaiverenigingen per gemeente (met meer dan vijftig doopleden) nam tussen 1970 en 1980 toe van 1,42 tot 2,52. Grote verschuivingen deden zich voor in de classes die ten aanzien van kerkelijk verenigingsleven steeds erg terughoudend waren geweest. Het gemiddeld aantal verenigingen steeg in de Classis Dordrecht van 0,46 naar 3,00, in de Classis Barneveld van 0,94 naar 2,00, in de Classis Goes van 0,50 naar 1,71. In de classes Tholen en Gouda was de stijging eveneens opvallend.¹²⁸

3.4 *Besluit*

Vijftientig jaar na het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten bestaan de onderlinge liggingsverschillen nog steeds. Met name door het docentschap van Kersten werden ze althans onder de predikanten afgezwakt, maar later werden die verschillen weer groter. Alleen al de groei van het kerkverband schiep meer ruimte voor 'vleugels'. Of, en in welke richting een gemeente van ligging veranderde werd in grote trekken bepaald door het gegeven wie wáár en hoelang predikant was en waarschijnlijk ook door de aard van haar reactie op de veranderingen in de Nederlandse samenleving. De nabijheid van andere bevindelijk gereformeerde geloofsgemeenschappen deed eveneens ter zake. Zo meende Ruben dat in plaatsen waar een orthodoxe Hervormde prediking is, de ligging van de Gereformeerde Gemeente vaak - als het ware in reactie daar op of bij wijze van aanvulling - uitgesproken bevindelijk is. Een structureel gegeven bleef in de periode na 1953 het subjectivisme, dat zelfs dieper in de vezels van het kerkelijk leven van de Gereformeerde Gemeenten doordrong.

De verschuivingen die plaatsvonden in de toonaangevende theologie van de Gereformeerde Gemeenten vloeiden niet steeds uit de zelfde motieven voort. Vooral het handelen en denken van Kersten werd ingegeven door een streven het kerkverband een eigen plaats te geven tussen ervaringsbepaalde bevindelijkheid en de orthodoxie in. Was het feit dat vele gemeenteleden zich niet tot de verzekerde gelovigen durfden of konden rekenen voor hem reden om in zijn prediking aan te sporen tot gebed en bekering, zijn opvolgers L. Rijksen en vooral Moerkerken trokken uit het zelfde gegeven de conclusie dat langdurig 'bekommerd' zijn van de wedergeborene een plaats in de theologie moest krijgen. Liefde tot de gemeenteleden kon dus inspireren tot verschillende stellingnames, waarbij het tijdsverschil van meer dan een halve eeuw mede een rol speelde. In het eerste kwart van de twintigste eeuw vergeleken vele gemeenteleden zich met de krachtdadige bekerings die een beperkt aantal mensen ten deel placht te vallen. In het laatste kwart van deze eeuw was de reden van de geloofsonzekerheid bij velen, veeleer de sinds het midden van de eeuw prominenter geworden theologie van de uitverkiezing van eeuwigheid.

Aan de periode waarin de krachtdadige bekering primair was herinnerde ook het na 1953 zo vaak, bij voorbeeld door Lamain, geuite verlangen dat het geestelijk leven op de

traditionele wijze verwoord zou worden. In de verwoording zoals Moerkerken die in zijn theologie verwerkte had de bevinding van de onverzekerde gelovige, de bekommerde, echter een groter aandeel dan in de verwoording waaraan mensen als Lamain de voorkeur gaven. De bevindelijkheid zoals Lamain die bedoelde was die van de enkele overtuigde bekeerden, Moerkerken verwoordde wat bij een groter deel van de gemeenteleden leefde. Tegelijkertijd werd de subjectieve geloofsbeleving steeds minder 'puur' aangetroffen. Van de preekstoel hoorde men minder dan voorheen de emotionele verklaring van bevindingen, terwijl bevindelijkheid dieper doordrong in theologie, ambtsbeschouwing en visie op de verhouding tussen preek en wedergeboorte.

De predikanten in de Gereformeerde Gemeenten die benadrukten dat de dwingende kracht van het Woord bij de bekering een hoofdrol heeft, verschoven steeds meer naar de zijlijn. Hun schijnbare, soms ook werkelijk bespeurbare, relativisering van het theologiseren vanuit de uitverkiezing maakte hen verdacht. Het ruime aanbod van genade in hun preken bedreigde de logica van de langdurige bekeringsweg zoals vele zware predikanten die voorstelden, en zij stonden bloot aan de verdenking van 'verbondstheologie'. Vanaf het midden van de jaren zeventig hebben zij slechts een 'gedoog'status¹²⁹, al kunnen zij op sympathie rekenen van anderen die daar niet voor durven uitkomen. De status van de veroordelingen van Kok en Steenblok in 1950 en 1953 scheidt hier een probleem - maar ook ruimte. De termen van beide besluiten kunnen in het nadeel van de evangelische predikanten uitgelegd worden, maar het is de vraag of ze even veel gelding hebben als het leerbesluit van 1931 dat in haar zesde artikel de hand reikt aan hun wijze van preken. In 1950 en 1953 werden personen geschorst op grond van 'verwardheid' respectievelijk 'eenzijdigheid', maar werd geen positieve formulering gegeven van de theologie waar de resterende groep zich in kon vinden. Het besluit van 1931 biedt wel een formule waar men zich op kan beroepen, al kan men er verschillende kanten mee uit.

De verdeling van de liggingen over de verschillende regio's bleef na 1953 min of meer gelijk. De belangrijkste ontwikkelingen waren het groeiende gewicht van de zware Oostelijke Synode, het toenemende liggingsverschil tussen het eertijds Van Dijkiaanse Walcheren en de rest van Zeeland (voorheen deels Van Dijkiaans, deels Bakkeriaans) en de opkomst van een beroepsgroep die relatief minder zwaar is dan haar omgeving, de leraren aan middelbare scholen (met name in de steden).¹³⁰ Opmerkelijk is ook de constante in het gedrag van de diverse Particuliere Synode-vergaderingen. Waar 'Zuid' (Zeeland) vaak volgzzaamheid toonde ten opzichte van de top van het kerkverband, was 'Oost' eerder strijdbaar, terwijl nieuwe vormen globaal het eerst in 'West' opkwamen.¹³¹

Het centralisme in de Gereformeerde Gemeenten, door diverse critici op de korrel genomen, hangt nauw samen met het sterk subjectieve element in de geloofsbeleving. Tot in het midden van de twintigste eeuw was er grote eerbied voor de uitstraling van (leidende) predikanten. Alleen in vacante gemeenten waar de oude ligging en lokale sfeer steeds door (een) leidende ouderling(en) gehandhaafd was en in gemeenten waarvan de predikanten slechts een gedoog-status hadden, maakte de volgzzaamheid ten opzichte van de top van het kerkverband pas op de plaats. Een oudere vorm van subjectivisme maakte daar dus het binnentreden van de nieuwere vormen onmogelijk. Verder werd centralisme bevorderd door de aard van de theologische opleiding.¹³²

De theologische opleiding in de Gereformeerde Gemeenten bleef altijd een compromis tussen een op de orthodoxie gerichte en een meer subjectivistische onderstroom. "Het is de vraag of Ds. Kersten met het bereken van zijn doel niet een Pyrrhusoverwinning heeft behaald" zo typeerde criticus E. Hofman - hij was betrokken bij de Goudse kwestie - deze situatie. Hoewel de rol van Bijbelstudie en -Verklaring in de opleiding in de loop der jaren belangrijker werd, ontbrak een harmonieuze afstemming tussen dit element en de

bevindelijke voorkeur voor de directe ingeving van de prediking door de H. Geest. Niet alleen deze bijzondere aard van de opleiding, ook het relatief lage opleidingsniveau versterkte volgens Hofman het isolement. De predikanten van de Gereformeerde Gemeenten hebben immers minder aansluiting bij hun anders en hoger opgeleide collega's in andere kerkverbanden.¹³³ Ook was in andere kerken de verwevenheid van kerkelijk leven en subjectivisme minder sterk dan in de Gereformeerde Gemeenten, een reden te meer voor een relatief isolement. Dit isolement kreeg in de direct naoorlogse periode onder Steenblok een impuls, die waarschijnlijk in de synodale gemeenten nog invloed uitoefent.

Bij de toelating tot de opleiding werd bovendien sterk gelet op de bekeringservaring van de student in spé, die door het college van curatoren 'overgenomen' moet worden. Een vrij klein aantal predikanten was het resultaat, mensen met een hoge gemiddelde leeftijd. Deze situatie versterkt de eerbied voor een predikant - een 'eigen' dominee is voor een gemeente een begeerd goed - en werkt centralisme eerder in de hand dan wanneer elke gemeente een eigen predikant heeft. Het overwicht van de 'top' van het kerkverband hangt voorts samen met het relatief lage opleidingsniveau van de gemiddelde predikant. De enkele predikanten die in staat zijn tot een totaaloverzicht, bij voorbeeld op het gebied van dogmageschiedenis of kerkrecht, of goed op de hoogte zijn met de ontwikkelingen in andere kerkverbanden, krijgen vrij snel invloed, vaak via medewerking aan 'De Saambinder'.¹³⁴ Van het curatorium werd door critici gezegd dat het sinds de jaren zeventig kandidaten met een bepaalde ligging zou prefereren, en dat haar positie onaantastbaar gemaakt was.¹³⁵ Het curatorschap is immers onbeperkt van duur en bij lege plaatsen in het curatorium, dat de status van een stichting heeft¹³⁶, stemmen de synodeleden naar een door het curatorium zelf opgestelde lijst van aanbeveling.

Deze laatste bepaling was in 1956 ingevoerd om verdeeldheid zoals in de periode Steenblok te voorkomen.¹³⁷ Vrees voor verdeeldheid was overigens ook in 1973 - kort voor het doorzetten van de 'reactie' - reden voor de synodeleden om de notulen van de synoden aan de openbaarheid te onttrekken. Eerdere uitingen van centralisme waren eveneens ingegeven door vrees voor een herhaling van '1953'. Zo kon een negatieve ervaring tenslotte samenbindend werken, maar het was slechts een samenbinding aan de top van de Gereformeerde Gemeenten. Hoe de gemeenteleden deze situatie beleefden is niet gemakkelijk te zeggen. Het is niet onmogelijk dat in de jaren tachtig deze afgrenzing van het beleid in de Gereformeerde Gemeenten, naast kritiek en kerkverlating, een versterkte inzet voor het kerkelijk verenigingsleven en de instellingen van de groeiende reformatische zuil opleverden.

Noten bij hoofdstuk 3

1. De Voogd, 44
2. Bij het overlijden van Kok was de Aagtekerkse kerkeraad de enige uit de Gereformeerde Gemeenten die een rouwadvertentie in 'De Saambinder' liet zetten. Hij was er predikant van 1915 tot 1925. De Gier herdacht hem kort in het jaarboekje.
3. Roos, *Wat zal men dan antwoorden?*, 56
4. A. Hofman, 34
5. *Verantwoording*, mei/juni 1983
6. Kok weigerde een gesprek zonder bijzijn van zijn kerkeraad, Mededeling R. Kok Rzn.
7. *Verantwoording*, juli/augustus 1983
8. De Voogd, 58, 59
9. *De Saambinder*, 3-7-1958
10. *De Saambinder*, 1-12-1955

11. G. Verweij wees er op dat dit tegen '1931' inging, *Wapenveld*, november 1957.
12. *Jaarboek Gereformeerde Gemeenten 1959*, 142
13. Hage, 23
14. A. Schreuder, 26-29
15. Van der Stoep en Felderhof, 151 (situatie 1959); De Muynck, 39 (jaren vijftig).
16. J.W. Kersten, *Schenking*, 42
17. J.W. Kersten, *Schenking*, 61
18. J.W. Kersten, *Schenking*, 98, 99
19. J.W. Kersten, *Schenking*, 73; J.W. Kersten, *Verwacht*, 51
20. J.W. Kersten, *Verwacht*, 32, 50, 56
21. *Wapenveld*, 1962, nr 10, 132-133
22. *De Saambinder*, 26-3, 28-5, 20-8-1959
23. H. Rijkse, 20; *Wapenveld*, 1962, nr 7
24. J. Vreugdenhil, 141; *Wapenveld*, 1962, nr 7
25. Trommel, 54
26. Graafland in: *Wapenveld*, 1964; J.J. Bos in: *Wapenveld*, februari 1954; G. Verweij in: *Wapenveld*, oktober 1957
27. Trommel, 55
28. De ICCG 'leefde' niet onder de mensen, Mededeling L.J.M. Hage.
29. *De Waarheidsvriend*, 7-2-1957, 27-6-1957
30. *Notulen Synode Zuid 27-4-1960*; *Notulen Synode West 15-4-1959*; *Notulen Synode Oost 18-4-1962*
31. Ondanks een gesprek van een commissie met toenmalig ICCG-voorzitter Maris bleef de Synode-Oost van 1964 tegenstander van het contact, *Notulen Synode Oost 24-4-1963*, 6; Mededeling G.A. Zijdeveld; *Notulen Synode Oost 11-5-1960*, 4; *Dito 18-4-1962*, 8
32. *De Saambinder*, 25-6-1964; Het R'damse bestuurslid was D. Boogaard, terwijl W. van Kranenburg één van de zeven andere bestuursleden ter plaatse was, *De Waarheidsvriend*, 17-3-1960.
33. *Mededelingenblad*, 15-6-1944; *De Saambinder*, 27-1-1955; *Notulen Generale Synode 1956*
34. *De Saambinder*, 27-1-1955; *Notulen Generale Synode 1956*
35. *De Saambinder*, 30-1-1963, 13-2-1964; *Notulen Synode-Zuid 8-11-1964*
36. Namelijk omdat de Comités (zie hoofdstuk vier) zich zouden indringen in het werk van de kerk; *Notulen Synode-Zuid 8-4-1964*; *ditto 7-4-1965*
37. De Synode weigerde vanwege onsympathieke acties van de Vereniging, *Notulen Generale Synode 1968*, 15.
38. L. Rijkse in 'De Saambinder' beval niettemin de vereniging in de belangstelling van de lezers aan, *De Saambinder*, 17-8-1967 en 3-9-1970 (De Gier).
39. *De Saambinder*, 20-3-1964
40. Mededeling N.N. te Poortvliet; vgl. Kot, 3-6.
41. *De Saambinder*, 22-9-1960 en 23-5-1963
42. Van der Beek, 87
43. *Notulen Classis Middelburg 3-1-1968*; *ditto 1-4-1968*; Mededeling G.A. Zijdeveld; Te Herkingen werd in 1961 een deel van de gemeente Oud-Gereformeerd, om mij onbekende redenen.
44. A. Hofman, 58
45. *De Saambinder*, 6-5-1965
46. *De Saambinder*, 1-12-1966
47. *De Saambinder*, 2-3-1967
48. *De Saambinder*, 25-5, 8-6, 15-6-1967, 1-2-1968
49. Over de Gereformeerde Gemeenten: E. Hofman, *De Onderhouding*, 17, 18
50. E. Hofman, *De Onderhouding*, 19
51. In de jaren 1980 bij voorbeeld te Sint-Annaland en Westkapelle, Mededeling J. den Hollander.
52. Kok, *Brief aan de kerkerkaden van de Gereformeerde Gemeenten 23-7-1971, zijnde een afschrift van de naar de Synode gezonden en daar geweigerde brief van 25-5-1971*, in: collectie fam.R. Kok; vgl. Mallan, in: Mallan en Scholten, 20
53. *De Saambinder*, 7-9-1961

54. *De Saambinder*, 19-11-1964

55. *Notulen Classis-Goes 13-1-1964*

56. Deze werd niet behandeld wegens procedurefouten. Te Barneveld waren de collecte-opbrengsten voor Theologische School en zending naar verhouding ook altijd laag, Mededeling J. den Hollander.

57. De verhouding van het aantal verenigingen (jeugd/ jongelings/ meisjes/ knapen/ vrouwen/ mannen/ studie en naaiverenigingen; later -16, +16 en +21-clubs) per gemeente met meer dan 50 doopleden, naar classis. Gegevens uit de jaarboekjes van de Gereformeerde Gemeenten van het jaar, volgend op het aangegeven jaar:

classis	1950	1955	1960	1965	1970	gemidd. '50-'65
Goes	0,50	0,64	0,60	0,65	0,50	0,60
Middelburg	0,64	0,88	1,11	1,11	2,00	0,94
Tholen	0,45	0,38	0,29	0,43	1,29	0,39
Amsterdam	1,50	1,14	1,93	1,50	2,00	1,52
Dordrecht	0,60	0,54	0,46	0,86	0,46	0,62
Gouda		1,77				
Rotterdam	1,25	1,21	1,68	1,81	2,08	1,49
Middelharnis	1,00	0,57	0,71	1,14	1,57	0,86
Barneveld	0,27	0,25	0,50	0,71	0,94	0,43
Kampen	0,78	1,30	1,80	1,33	1,67	1,30
Utrecht	1,00	1,13	1,40	0,91	1,83	1,11
landelijk gemiddelde	0,80	0,90	1,11	1,12	1,42	0,98
afwijking v.gemiddelde	0,31	0,33	0,55	0,33	0,39	

58. C.S.L. Janse, 140

59. *Wapenveld*, februari 1954; J.J. Bos, 327

60. vgl. D.Th. Kuiper, in: Van der Zouwen, 27

61. J.J. Bos, 312; *Wapenveld*, februari 1954

62. Boot, 121; Mededeling J. Melse.

63. *De Saambinder*, 2-11-1967; *Notulen Particuliere Synode Oost 1968*

64. vgl. A. Hofman, 101

65. Een andere reden zou zijn: contacten van buitenaf, zoals die met de Belgische zendingskerk; *De Saambinder*, 27-10-1966

66. *De Saambinder*, 19-4-1964

67. Trommel, 54

68. Trommel, 55, 59-64

69. Trommel, 58

70. *De Saambinder*, 25-4-1968; CSFR-lidmaatschap was duidelijk geen waarborg voor orthodoxie, toch bevatte *De Saambinder* van 31-7-1969 nog een aanbeveling van de CSFR. Contactavonden vanuit het kerkverband met de studenten werden in dat jaar ingesteld, *De Saambinder*, 13-3-1969.

71. *De Saambinder*, 14-8, 21-8, 4-9-1969

72. *De Saambinder*, 6-11, 18-12-1969

73. *De Saambinder*, 30-3-1967

74. *De Saambinder*, 6-6-1963, 4-6-1964; Roos, 96 (situatie te Apeldoorn)

75. *De Saambinder*, 9-9-1965; A. Hofman, 105

76. *De Saambinder*, 12-10-1967

77. vgl. *De Saambinder*, 16-1-1969

78. *De Saambinder*, 14-3-1968; vgl. 30-1-1969, waar men vreest dat 'de vrouw in het ambt' wel zal volgen. De overkomst van de Chr.Gereformeerde ds J.C. van Ravenswaaij in 1969 naar de Gereform. werd al evenzeer als een waarschuwing opgevat: "Het is niet te verwachten, dat de geest van modernisme onze gemeenten sparend voorbij zal gaan", *De Saambinder*, 8-5-1969

79. *De Saambinder*, 4-4-1968

80. *De Saambinder*, 11-4, 2-5-1968

81. *Verantwoording*, 1981, nr 5, 5; Hage was afkomstig uit zeer bevindelijke kringen te Sint-Maartensdijk en neigde naar denkbeelden uit conventikel-kringen.

82. E. Hofman, *Systeem*, 43-54
83. E. Hofman, *Systeem*, 55-64
84. *De Saambinder*, 2-7-1970
85. *De Saambinder*, jrg.55, 22-25, opgenomen in: Vergunst, 132, 133
86. Onder anderen K. de Gier, mededeling J. den Hollander en ds. W. Suyker, mededeling N.N., voorheen te Krabbendijke. "Jonge predikanten" in het algemeen: E. Hofman, *Systeem*, 68; 'teruggefloten': Mededeling N.N. te Veenendaal.
87. *Reformatorisch Dagblad*, 14-4-1978
88. *Kerkelijk Jaarboekje Geref.Gemeenten 1975...*
89. In het jaar van L. Rijksens overlijden schreef Van Genderen: De Gereformeerde Gemeenten hebben steeds tegenover Steenblok de lijn van 1931 gehandhaafd, aangehaald in: *De Saambinder*, 16-10-1969.
90. H. Rijksen, 30; Mededelingen L.J.M. Hage en J. den Hollander; J. de Rijke, in: *Verantwoording*, mei/juni 1981; B. Slingerland, in: *Verantwoording*, maart/april 1982
91. Over Zuid-Holland: *Reformatorisch Dagblad*, 13-2-1988; Mededelingen J. den Hollander.
92. Een achttal van de zwaarste predikanten zou, volgens geruchten, tijdens de behandeling van deze tuchtzaak toenadering gezocht hebben tot de Oud-Gereformeerde Gemeenten. De Oud-Geref. ds J. van der Poel, met wie zij spraken, vond hun overkomst echter niet gewenst. Mededeling J. den Hollander.
93. Rietdijk, 7-10
94. Mededelingen J. den Hollander.
95. *De Saambinder*, 27-4-1978
96. E. Hofman, *Onderhouding*, 30; "Die oude dominees, die wilden tranen zien !", mededeling Jac.Cysouw sr. te Oostkapelle.
97. Mededeling L.J.M. Hage.
98. Huisman schreef dat "zuchten om genade" reeds een "bijzondere werking van de H. Geest" is, *Wapenveld*, 1962, 10.
99. *De Saambinder*, 24-9-1959
100. Moerkerken, in: Quispel e.a., 71, 72
101. Moerkerken, in: Quispel e.a., 77 (cursief in de oorspronkelijke tekst); "Gods gangen in de heilsgeschiedenis bepalen Zijn gangen in het zieleleven. Het gaat ook onderwerpelijk met Gods Kerk de nacht in. En dat niet eenmaal, maar keer op keer." (als in het O. Testament), *De Saambinder*, 19-12-1985.
102. Moerkerken, in: Quispel e.a., 78; Ds J. Karens onderscheidt als laatste trap bovendien nog de 'vierschaar-beleving'. Mededeling F.A. van Lieburg.
103. *De Saambinder*, 19-7-1984; Moerkerkens eerste motivatie vloeit voort uit de in 1945 geldig geworden visie op de algemene genade.
104. Mallan en Scholten, 24, 25
105. Mallan, 'Inleiding', in: Steenblok, *Verbond, roeping en doop*
106. Zie de verschillende bijdragen van Wallet, Everts, Karels en Van der Vlucht in: *Verantwoording*, sept/okt 1981, maart/april 1982, mei/juni 1982, juli/aug 1982, jan/feb 1983.
107. Wallet, 155
108. Wallet, 172
109. Wallet, 30
110. Wallet, 153
111. Van der Ploeg, 49, 50
112. J.B. Ruben, 11
113. J.B. Ruben, 14, 15; Van der Ploeg, 51-56
114. zie noot 106.
115. Lamain, *Terugblik*, III, 161-162
116. Lamain, *Terugblik*, III, 42, 109, 123
117. *Koers*, 20-6-1986, 22
118. Volgens jeugdwerkleider J. Baaijens te Middelburg vond 80 à 90 % van de jeugd de preken te moeilijk, in: *EO-Visie, weekblad van de Evang.Omroep*, 16-7-1989, 12, 13
119. Vanuit dit gegeven loopt een lijn naar een zich soms voordoend ongenoegen over een teveel

- aan avondmaalgangers bij de predikant die het Avondmaal bedient. Mededelingen J. den Hollander.
120. 'Woorden, termen, prediking', in: *Verantwoording*, nov/dec 1981
 121. vgl. J.B. Ruben, 3, 4 over deze tegenstellingen.
 122. Zo werd in een aantal Zeeuwse gemeenten in de loop van de jaren zeventig en tachtig nieuw ingevoerd dat tijdens de catechisatielessen de meisjes hoeden moesten dragen en de jongens staan onder het gebed. De Classis Ridderkerk wenste bij haar vergaderingen in 1980 het zingen van de psalmen van Datheen her in te voeren, de Classis Dordrecht in 1985 het verplicht dragen van het predikanten kostuum 'op ambtelijke vergaderingen en conferenties'. Ds J. Koster ging soms voor in Oud-Gereformeerde diensten.
 123. vgl. ds A. Elshout, in: *De Saambinder*, 4-6-1970; vgl. ook de opkomst van het fenomeen 'gedenkboek' in de jaren tachtig: gedenkboeken van het 60/70/80/etc-jarig bestaan van gemeenten, soms - zoals die van Yerseke en Krabbendijke - erg gericht op personen (ambtsdragers).
 124. De indiener van het voorstel, de Synode-West, wenste feitelijk een andere formule met slechts de voorzitter en de scriba van de Synode altijd predikanten, *Notulen Generale Synode 1962*, 14; Leden van de Christelijke Gereformeerde Generale Synode van 1965/66 noemden het ondertekeningsformulier voor de ambten in de Gereformeerde Gemeenten een "schoolvoorbeeld van hiërarchie", *Acta Generale Synode Chr.Geref.Kerken 1965/66*, 93; Op de Part.Syn.Oost werden tot 1985 de moderamenleden, behalve praeses en assessor, bij acclamatie benoemd, sindsdien worden zij, in overeenstemming met de Dordtse Kerkorde, gekozen, *De Saambinder*, 1-8-1985.
 125. E. Hofman, *Systeem*, 23; Een zelfde verschijnsel deed zich voor in de Gereformeerde Kerken na de scheuring in 1944 en als reactie daarop. Mededeling G. Harinck.
 126. Ds P. Blok, in: *De Saambinder*, 6-12-1984
 127. E. Hofman, *Onderhouding*, 23
 128. Van 1,29 naar 2,13 en van 1,77 naar 3,33. Geteld zijn alléén de bij de landelijke verbanden aangesloten en door de kerkeraden gecontroleerde jeugdverenigingen. In 1975 en 1980 vallen onder de vrouwenverenigingen ook 'zendingskransen'. Per gemeente is slechts geteld: het aantal verenigingen naar 'soorten'. Twee eendersoortige verenigingen betekenen immers maar één 'principiële' beslissing van de kerkeraad. Het landelijk gemiddelde van 1975 was 2,12. Gegevens uit de Jaarboekjes van 1971, 1976 en 1981.
 129. J.B. Ruben, 2
 130. Mededeling J. den Hollander.
 131. De Particuliere Synode West werd in de jaren zestig gesplitst in Noord-West (de Classes Amsterdam, Gouda en Rotterdam) en de veel zwaarder Part.Synode Zuid-West (de Classes Dordrecht, Ridderkerk en Middelharnis).
 132. E. Hofman, *Systeem*, 13, 72
 133. Een vertrek van de ontwikkelde jeugd, onder wie aspirant-predikanten, zou mede uit deze situatie voortvloeien, mede door de hoge leeftijd van de predikanten, E. Hofman, *Onderhouding*, 2-12, 13 (citaat).
 134. E. Hofman, 5-8, 12
 135. E. Hofman, *Onderhouding*, 15, 29; *Notulen Classis-Middelburg 3-1-1967* (bezwaarschrift van een lid uit Middelburg); *De Saambinder*, 10-9-1970 (klacht van een lid te Veenendaal over de 23 afwijzingen en geen toelating in 1970).
 136. *De Saambinder*, 21-2-1985
 137. *Notulen Generale Synode 1956*